

University of Groningen

Belgische en Nederlandse stadsgeschiedenis in historische tijdschriften (2018-2019)

van Steensel, Arie; Buelens-Terryn, Margo; Deneweth, Heidi; Dobbels, Jelena ; Franckaerts, Nathalie; Martens, Pieter; De Mulder, Alessandra; Naaktgeboren, Patrick; Pierik, Bob; Rose, Sophie

Published in:
 Stadsgeschiedenis

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
 Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
 2020

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

van Steensel, A., Buelens-Terryn, M., Deneweth, H., Dobbels, J., Franckaerts, N., Martens, P., De Mulder, A., Naaktgeboren, P., Pierik, B., Rose, S., Schmidt, A., & De Smet, C. (2020). Belgische en Nederlandse stadsgeschiedenis in historische tijdschriften (2018-2019). *Stadsgeschiedenis*, 15(1), 54-79.

Copyright

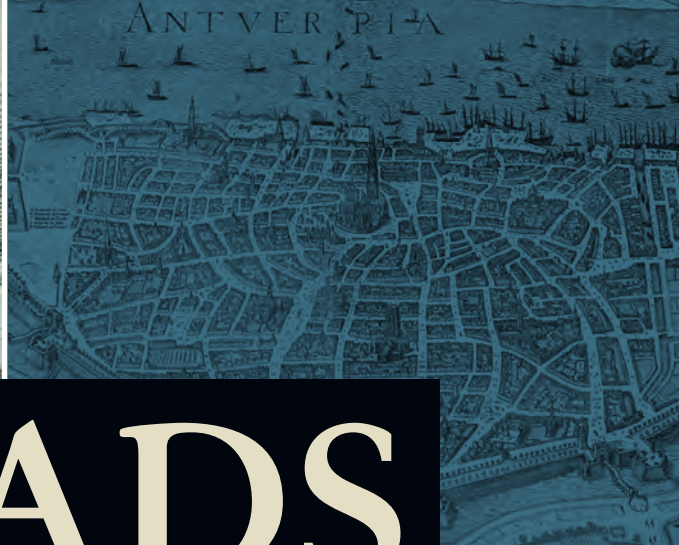
Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

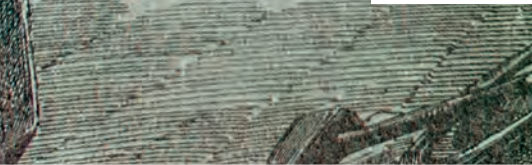
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

STADS

geschiedenis

nummer 1
15^e jaargang - 2020

Belgische en Nederlandse stadsgeschiedenis in historische tijdschriften (2018-2019)

ARIE VAN STEENSEL, MARGO BUELENS-TERRY, HEIDI DENEWETH, JELENA DOBBELS, NATHALIE FRANCKAERTS, PIETER MARTENS, ALESSANDRA DE MULDER, PATRICK NAAKTGEBOREN, BOB PIERIK, SOPHIE ROSE, ARIADNE SCHMIDT, CHARRIS DE SMET

Besprekingen van stadshistorische bijdragen in buitenlandse tijdschriften en in Belgische en Nederlandse tijdschriften vormen al jarenlang twee vaste rubrieken in het tijdschrift Stadsgeschiedenis. Vanaf deze jaargang komt hierin verandering. De redactie heeft besloten om jaarlijks nog maar één bespreking op te nemen. Bovendien verandert de insteek van dit nieuwe overzicht van tijdschriftartikelen. Voortaan worden daarin alleen bijdragen uit (inter)nationale historische tijdschriften en jaarboeken opgenomen die betrekking hebben op de steden in de Lage Landen. Deze beslissing is ingegeven door een aantal overwegingen. De toename van het aantal stadshistorische tijdschriftartikelen noodzaakte allereerst tot het maken van een steeds strengere selectie bij het samenstellen van het internationale overzicht, terwijl Urban History met een jaarlijkse 'Review of periodical articles' al een goed alternatief biedt. De nieuwe invalshoek sluit bovendien beter aan bij de doelstelling van het tijdschrift Stadsgeschiedenis om zich te richten op de stadsgeschiedenis van de Lage Landen door de eeuwen heen. Het artikelenoverzicht nieuwe stijl beoogt de lezer een snelle toegang te bieden tot het stadshistorisch onderzoek met betrekking tot België en Nederland.

Bij het selecteren van de artikelen is met enige flexibiliteit uitgegaan van de historische grenzen van de Lage Landen, die niet altijd samenvielen met de huidige grenzen van België en Nederland. Verder zijn alleen bijdragen opgenomen die een historiografische meerwaarde hebben. In dit opzicht vertonen de samengevatte bijdragen grote variëteit. Ze zijn zowel afkomstig uit (inter)nationale peer-reviewed tijdschriften, als uit lokale jaarboeken. Tot slot zijn alleen artikelen geselecteerd die een expliciet stadshistorisch perspectief hebben, dat wil zeggen dat de stad of stedelijke verschijnselen en ontwikkelingen centraal staan en dat de stad niet slechts het decor is van de onderzochte historische gebeurtenissen of processen.

De stadsgeschiedenis van de Lage Landen staat onverminderd in de belangstelling van historici. In het samengestelde overzicht worden 111 bijdragen uit een lijst van 108 gedepouilleerde historische tijdschriften en jaarboeken besproken. Deze selectie is wel eenmalig iets ruimer omdat er twee jaargangen (2018 en 2019) van tijdschriften uit België en Nederland zijn doorgenomen, zodat deze bespreking aansluit op de laatste overzichten in *Stadsgeschiedenis* 14 (2019). Thematisch gezien ligt de nadruk in het aanbod op sociaal-economische (45 bijdragen) en stedenbouwkundige thema's (33 bijdragen), terwijl politieke (20 bijdragen) en culturele onderwerpen (14 bijdragen) minder aandacht krijgen. Slecht twee artikelen hadden een theoretische of methodologische insteek. Chronologisch gezien was er een beter evenwicht, want 51 bijdragen hebben betrekking op de premoderne tijd en 62 op de moderne tijd. De artikelen zijn tot slot

vrijwel gelijk verdeeld over België en Nederland. Gezien het uiteenlopende karakter van de tijdschriften en bijdragen is het moeilijk om trends te ontwaren in de artikelen, maar het valt op dat ruimtelijke benaderingen tot de stad iets minder prominent aanwezig zijn dan in voorgaande jaren. Tevens kan geconstateerd worden dat nieuwe digitale benaderingen nog maar langzaam hun weg vinden in de stadsgeschiedenis.

Stedelijke politiek in de late middeleeuwen

Gedurende de late middeleeuwen werd de stedelijke politiek herhaaldelijk getekend door revoltes. Sociale groepen die uitgesloten waren van het politieke schouwspel gingen de straat op om hun belangen te verdedigen. De opstandelingen worden vaak voorgesteld als ongeorganiseerde releshoppers. Samuel Cohn stelt echter dat dit een van de vastgeroeste misconcepties is in de historiografie over opstanden.¹ Hij toont aan dat laatmiddeleeuwse opstanden in Frankrijk, Engeland, Italië en Vlaanderen strategisch georganiseerde acties waren, die een overwegend stedelijk – zelfs interregionaal – karakter hadden. Naast de symbolische waarde die rebellen toeschreven aan de publieke sfeer, wijst Cohn ook op de fundamentele verschillen tussen middeleeuwse en vroegmoderne opstanden. De frequentie, het karakter en de slagingskans van opstanden veranderden gradueel in de zestiende eeuw.

Jelle Haemers en Anke De Meyer richten zich op een van de belangrijkste strategieën van rebellen tijdens opstanden in laatmiddeleeuwse Brabant, Vlaanderen en Luik.² Ze vergelijken het verbaal geweld gebruikt door criminelen met dat van stedelijke rebellen. Zo blijkt dat rebelse en criminele slogans en uitroepen opvallend gelijkaardig waren. In beide gevallen werden kreten en persoonlijke beledigingen gebruikt om tegenstanders te kleineren. Een belangrijk verschil was het collectieve karakter en de sociale boodschap van de rebellen, die het politieke onrecht luid en duidelijk lieten weerklinken in de straten.

Paulo Charruadas bestudeert de sociale identiteit van de stedelijke schepenbank voor en kort na de Brusselse opstand van 1303 tot 1306.³ De schepenbank werd in de twaalfde eeuw gevormd door leden van welgestelde families uit het Brusselse ommeland. In de dertiende eeuw voegde een nieuwe elite zich bij het stadsbestuur, waardoor de Brusselse stedelijke elite en bestuurders een veel heterogenere groep vormden dan voorheen werd aangenomen. Volgens Charruadas werpt dit open karakter van de bestuurlijke elite nieuw licht op het onderzoek naar de dynamiek van de Brusselse opstand.

Stedelijke opstanden kenden hun oorsprong vaak in een ontevredenheid over het beleid van de magistraten, die zich niet altijd aan stedelijke privileges en vrijheden hielden. Volgens opstandelingen primeerden het behoud van de sociale orde en de bescherming van de stedelijke belangen. Bert De Munck en Jelle Haemers stellen dit politieke bewustzijn in het corporatisme, dat aan de basis lag van een ‘ambachtelijke’ identiteit, centraal in hun bijdrage aan een themanummer ‘Van ambachten tot corporatisme in de Brabantse steden’ van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek*.⁴ Corporatieve ideeën

1 S.K. Cohn Jr., ‘The topography of medieval popular protest’, *Social History* 40:4 (2019) 389-411.

2 J. Haemers en A. De Meyer, ‘Le cri du rebelle, le cri du criminel. Slogans, insultes et langage des “malfaiteurs” dans les villes des Pays-Bas méridionaux (XIVe-XVIe siècles)’, *Histoire, Economie & Société* 28:1 (2019) 15-31.

3 P. Charruadas, ‘La sociogénèse du milieu échevinal. La révolte de 1303-1306 et l’institution des “sept lignages” à Bruxelles’, *Cahiers Bruxellois* 50:1 (2018) 9-58.

4 B. De Munck en J. Haemers, ‘Het politiek zelfbewustzijn van ambachtlieden in Brabant. Een langetermijnperspec-

over autonomie, controle over lidmaatschap of zelfbestuur circuleerden reeds voordat ambachtsgilden politieke ambities kregen. Aan de basis van deze corporatieve ideologie lag een organisch denken waarin het politiek stedelijk lichaam primeerde. Volgens De Munck en Haemers werd het corporatief denken in de achttiende eeuw in een kader geplaatst waarin het individueel belang steeds meer dat van de groep oversteeg.

Deze politieke opvattingen circuleerden tijdens de late middeleeuwen niet enkel onder opstandige groepen. Ook facties binnen de stedelijke elite bekritiseerden soms het stadsbestuur. Minne De Boodt onderzoekt de politieke opvattingen, die terug te vinden zijn in moraliserende en historiografische teksten uit een vroeg-veertiende-eeuws Antwerps corpus.⁵ Deze literaire pareltjes, met een duidelijke didactische functie, werden neergepend door auteurs die zelf deel uitmaakten van de hogere middenklasse en/of stedelijke elite. In de teksten werden richtlijnen gegeven voor het goed bestuur van de stad. In een tweede artikel benadrukt De Boodt het belang van het polychrome karakter van de politieke concepten.⁶ Concepten over een transparant financieel beleid of een rechtvaardige rechtspraak werden gemanipuleerd in het politieke discours van verschillende stedelijke groepen om eigen standpunten te bekrachtigen. Deze praktijk komt ook terug in het onderzoek van Lisa Demets, Jan Dumolyn en Els De Paermentier naar politieke ideologie in de laat-veertiende-eeuwse *Excellente cronike van Vlaenderen*.⁷ Zij betogen dat historische verhalen uit de Vlaamse geschiedenis over onder meer illegitieme en afgezette vorsten doelbewust geselecteerd werden om anti-Habsburgse sentimenten te versterken.

Tijdens plechtige festiviteiten grepen stedelingen eveneens hun kans om hun stem op te eisen. Mario Damen en Kim Overlaet analyseren een unieke beschrijving van de Blijde Intrede van Maximiliaan van Oostenrijk op 13 januari 1478 in Antwerpen.⁸ Ze stellen de inauguratieplechtigheid voor als een communicatiemiddel tussen vorst en stad en tussen stedelingen onderling. Vele voorstellingen, die tijdens de feestelijke dag werden opgevoerd door de stedelijke groepen, waren beladen met doelbewust geselecteerde fragmenten uit de klassieke en Brabantse geschiedenis om sociaal-politieke boodschappen naar de eigen tijd te vertalen.

Dit stedelijke bewustzijn en de drang om de sociale orde te beschermen komt terug in het artikel van Louis Sicking, Wiel Dorssers en Thérèse Peeters, die – in het licht van de *new diplomatic history* – de diplomatieke strategieën van Deventer in de zestiende eeuw analyseren.⁹ Deventer kwam in een lastige positie terecht nadat de laatste Noorse, rooms-katholieke aartsbisschop, Olav Engelbrekston, kerkschatten had meegesmokkeld om zijn schuldeisers te betalen tijdens zijn ballingschap. De gestolen goederen kwamen na het overlijden van de aartsbisschop in Deventer terecht waardoor alle

tief (dertiende-achttiende eeuw)', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 35 (2018) 23-69.

5 M. De Boodt, 'Hoemen een stat of lantschap regieren sal.' Stadsliteratuur als een politiek instrument voor verandering in het veertiende-eeuwse hertogdom Brabant', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 36 (2019) 58-79.

6 M. De Boodt, 'How one shall govern a city.' The polyphony of urban political thought in the fourteenth-century Duchy of Brabant', *Urban History* 46:4 (2019) 578-596.

7 L. Demets, J. Dumolyn en E. De Paermentier, 'Political ideology and the rewriting of history in fifteenth-century Flanders', *BMGN – Low Countries Historical Review* 134:1 (2019) 73-95.

8 M. Damen en K. Overlaet, 'Weg van de staat. Blijde intredes in de laatmiddeleeuwse Nederlanden op het snijvlak van sociale, culturele en politieke geschiedenis', *BMGN – Low Countries Historical Review* 134:2 (2019) 3-44.

9 L. Sicking, W. Dorssers en T. Peeters, 'Druk op Deventer. Diplomatie van een stad vanwege een Noorse schat, 1538-1548', *Leidschrift* 34:3 (2019) 15-34.

ogen van de schuldeisers gericht waren op de stad. De auteurs concluderen dat de stad een sterke onafhankelijke, internationale diplomatie voerde. Iedere schuldeiser werd uiteindelijk terugbetaald en de stedelijke (economische) belangen bleven gewaarborgd.

Politiek en conflict in de stad vanaf de achttiende eeuw

Conflicten vormen ook een rode draad in de politieke geschiedschrijving over de stad vanaf de achttiende eeuw, toen de staat een grotere rol kreeg. In de Zuidelijke Nederlanden werden stedelijke opstanden bijvoorbeeld militair onderdrukt. De Brusselse Opstand van 1717-1718, die eindigde met de vervolging en executie van de revolteleider Frans Anneesens, volgt dit patroon. Door deze geschiedenis te herschrijven, nuanceert Klaas van Gelder het idee dat deze opstand van buitengewone aard was.¹⁰ Bovendien breekt hij met zwart-witte interpretaties, waarbij de nationalistische geschiedschrijving Anneesens verhief tot een heldhaftige vrijheidsstrijder, terwijl Henri Pirenne zijn poging tot verzet tegen een steeds machtigere centrale staat als futiel afschilderde.

Het onderzoek van Simon Peschar naar de wisselwerking tussen de Groningse universiteit en lokale magistraten demonstreert dat machtsstructuren cultureel veranderd raakten in de achttiende eeuw.¹¹ Zijn prosopografische studie van de Groningse stadhouders toont echter ook aan dat een academische opleiding de kansen van buitenstaanders op toetreding tot de bestuursklasse niet per definitie verhoogde. De ‘academisering’ van het bestuursambt speelde geen beslissende rol in de oligarchisering en politieke verstarring van de regentenheerschappij.

Hoe een ontbrekende nationale identiteit politieke structuren kon ondermijnen komt aan bod in het artikel van Peter van de Steenoven over de Belgische Opstand.¹² Hij onderzoekt de implicaties van deze revolutie op de Brabantse vestingstad Breda. Hoewel de overwegend katholieke Bredase bevolking de Belgische grieven tegen Willem I deelde, bleef de stad loyaal aan de koning. Waar de grootschalige mobilisatie van soldaten in en rond de stad enige inkomsten verschafte, veroorzaakten de oorlogseconomie, de inflatie van de voedselprijzen en het verstoorde openbare leven economisch verval onder een reeds verarmde bevolking.

Christian Vreugde licht een verwaarloosde episode uit de Brusselse geschiedenis uit: de Novemberrevolutie die een einde maakte aan de bezetting door de Duitse keizerlijke troepen in 1918.¹³ Voorafgegaan door een lange inleiding over de Eerste Wereldoorlog, schetst Vreugde hoe Duitse revolutionairen samen met muitende soldaten op geweldadige wijze de ‘eerste’ bevrijding van de hoofdstad bewerkstelligden na het uitroepen van de Weimarpubliek. Hoewel de Brusselse bevolking opgelucht was met deze bevrijding, uitten de interne verdeeldheid en verwarring onder de Duitse troepen zich alsnog in plunderingen en geweld tegen Belgische burgers. Vandaar dat in het collectief geheugen 17 november 1918 wordt herinnerd als de ‘echte’ bevrijding van Brussel door de geallieerde troepen.

10 K. van Gelder, ‘Frans Anneesens en de Brusselse Opstand van 1717-1718’, *Cahiers Bruxellois* 50:1 (2018) 143-173.

11 S. Peschar, ‘Regentzoon en homines novi. De “academisering” van de Groningse magistraat in de 18e en 19e eeuw’, *Historisch Jaarboek Groningen* (2018) 50-69.

12 P. van de Steenoven, ‘Breda en de Belgische Opstand’, *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda ‘De Oranjeboom’* 71 (2018) 74-91.

13 C. Vreugde, ‘La révolution allemande à Bruxelles, 9 novembre-18 novembre 1918’, *Cahiers Bruxellois* 51:1 (2018) 201-273.

Hoewel het neutrale Nederland niet rechtstreeks in de oorlog betrokken raakte, lag het conflict aan de basis van grootschalige politieke hervormingen in 1919. Rudi van Maanen bestudeert de impact van de invoering van het algemeen actief kiesrecht voor mannen, het passief kiesrecht voor vrouwen en de evenredige vertegenwoordiging op de Leidse gemeenteraad.¹⁴ De grondwettelijke hervormingen veranderden de gemeentelijke politiek sterk. Zo kenden socialistische partijen een grote doorbraak. De rol van splinterpartijen bleef echter marginaal en vrouwelijke raadsleden bleven een unicum in Leiden tijdens het interbellum. De toetreding van de socialistische partijen tot de gemeenteraden ging niet zonder slag of stoot door de botsing van politieke stijlen. Joost Kempers besteedt aandacht aan het politieke debuut van de socialisten in Leiden.¹⁵ Via de studie van krantenartikelen en gemeenteraadsnotulen achterhaalt hij hoe de intrede van de SDAP gekenmerkt werd door opstandigheid, emotie en onervarenheid. Met de jaren bedaarde de stijl van de socialistische raadsleden en werd de partij een vaste waarde in de Leidse gemeentepolitiek.

Frans Gooskens brengt twee ogenschijnlijk moeilijk verenigbare dynamieken samen in zijn artikel, namelijk de negentiende-eeuwse militarisering en de confessionele verzuiling.¹⁶ Vanuit de preoccupatie met het moreel verderf van de arme, jonge mannen in de kazernes, zochten religieus geëngageerde officieren naar deugdzaamere vormen van vrijetijdsbesteding. In 1861 werd daarom een katholiek militair tehuis opgericht in Breda, dat gaandeweg ondersteuning kreeg van het lokale kerkbestuur. Al snel volgde er een protestants antwoord in de vorm van het Protestants Militair Tehuis in 1887. Beide kerkelijk gebonden tehuizen boden een gevarieerde waaier aan ‘gepaste avondontspanning’. De militaire tehuizen verdwenen door de toenemende ontkerkelijking, maar de afschaffing van de dienstplicht in 2004 gaf de doodsteek aan de Nationale Taptoe in kazernestad Breda. Deze jaarlijkse muzikale en militaire show met parades van verschillende krijgseenheden was een ceremoniële herwerking van het tromsignaal dat in de negentiende eeuw de avondsluiting van de kazerne aankondigde. Pieter Stallen beschrijft hoe in de jaren 1970 en 1980 de organisatie van de Nationale Taptoe ter discussie stond.¹⁷ Het protest van lokale politici en protestgroepen werd echter niet breed gedragen onder de bevolking van Breda.

Financieel verkeer en de stedelijke economie

Stadsrekeningen zijn een belangrijke historische bron. Op grond daarvan vergelijkt J.P. Peeters Gent en Mechelen in het ambtsjaar 1321-1322.¹⁸ Het is een gedetailleerde dissectie van de rekeningen aan de hand van accijnzen, lonen en reisopdrachten van de steden. Centraal staat de vergelijking van Gent als grootstad met het meer bescheiden Mechelen, waardoor de lezer inzicht krijgt in de middeleeuwse stedelijke politiek.

14 R. van Maanen, ‘De politieke omwenteling van 1919’, *Leids Jaarboekje* (2019) 127-141.

15 J. Kempers, ‘Opstaan voor de Leidse arbeider’, *Holland Historisch Tijdschrift* 51:1 (2019) 13-20.

16 F.A. Gooskens, ‘Militaire tehuizen in Breda. Huiskamers voor dienstplichtige militairen (1863-1991)’, *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda ‘De Oranjeboom’* 71 (2018) 144-177.

17 P. Stallen, ‘De Nationale Taptoe in Breda (1976-2004). Gewenst en omstreden’, *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda ‘De Oranjeboom’* 71 (2018) 210-235.

18 J.P. Peeters ‘Mechelen als stad versus de Vlaamse “grootstad” Gent in de jaren 1321-1322. Vergelijkende analyse van de stadsrekeningen’, *Handelingen Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 123 (2019) 15-36.

Ook voor de reconstructie van de vorming van vroegmodern Maastricht als ‘militair-economisch complex’ waren stadsrekeningen essentieel. Edward Dormans beschrijft de garnizoensstad als schakel tussen processen van militarisering en staatsvorming.¹⁹ Een financieel-fiscale beschouwing vormt de rode draad, maar Doormans heeft ook aandacht voor de praktische kanten van de aanwezigheid van ingekwartierde militairen in het stadsleven. Hij biedt de lezer een reconstructie van de hoofdlijnen van de stadsinkomsten en uitgaven over de periode 1680 tot 1795 en laat zien dat het garnizoen zowel een kostenpost als een bron van inkomsten voor de stad vormde.

Een goedwerkend financieel systeem vereist voldoende waarborgen voor financiers. In de middeleeuwen konden schuldeisers het risico van wanbetaling onder meer opvangen door voorwaardelijke gijzelneming of via collectieve aansprakelijkheid van de gemeenschap. In Dordrecht werden in het eerste geval de borgen in de eigen stad gegijzeld in een herberg waar ze eten en drinken kregen aangeboden op kosten van de schuldenaar. Vermits de kosten aardig konden oplopen, had de schuldenaar er zelf belang bij snel tot een regeling met de schuldeiser te komen. In het tweede geval stond een hele stad garant voor schulden van de vorst. Bij wanbetaling werden kooplieden uit die stad gevangengenomen zodra ze in een andere stad vertoefden, vaak met confiscatie van hun schepen, goederen of geld tot gevolg. Aangezien dit belangrijke belemmeringen voor de handel inhield, sloten sommige steden akkoorden af om elkaars inwoners te ontzien. Dat steden toch wilden optreden als borg voor hun vorst, verklaart Jaco Zuijderdijjn door het feit dat dit hen vaak belangrijke privileges opleverde.²⁰

Martha Howell buigt zich over enkele duizenden schuldcontracten die in de tweede helft van de dertiende eeuw werden afgesloten in Ieper. Deze *lettres de foire* getuigen van een zeer actieve financiële markt waarop zowel elites en handelaars als lokale ambachtslieden opereerden. Howell gebruikt dit materiaal om komaf te maken met de idee die Pirenne ooit lanceerde dat Vlaamse opstanden zoals de *Cockerulle* in Ieper en de *Moerlemaye* in Brugge voorlopers waren van een kapitalistische klassenstrijd. Uit de schuldcontracten waarbij ambachtslieden leenden van drapiers, maar zelf ook leningen verschaften aan collega’s, blijkt dat ongeveer een derde van de mannelijke huishoudhoofden in Ieper zeker niet geproletariseerd was, voor noch na de *Cockerulle*. Ze sluit zich daarom aan bij de recentere visie dat die opstanden vooral waren ingegeven door politieke eerder dan economische motieven.²¹

Maurits den Hollander en Remko Mooi laten aan de hand van Amsterdam en Frankfurt zien hoe er met faillissement werd omgegaan in vroegmodern Europa, toen steden als onafhankelijke actoren in de internationale handelswereld opereerden.²² Handelaren lieten door hun contacten interstedelijke schulden achter bij een faillissement. Hoewel eerder is verondersteld dat steden hun instituties openstelden voor buitenlandse handelaren om competitiever te zijn, laten Den Hollander en Mooi met hun microhistorische studie zien dat systemen van wederkerigheid een alternatieve

19 E. Dormans, ‘Geld voor het garnizoen. Een verkenning van de Maastrichtse stadsfinanciën, 1600-1795’, *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 53 (2018) 42-79.

20 J. Zuijderdijjn, ‘Prison bound? Merchants, loan guarantees, and reprisals in medieval Dordrecht (c. 1300)’, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 106:1 (2019) 10-28.

21 M. Howell, ‘Credit networks and political actors in thirteenth-century Ypres’, *Past and Present* 242 (2019) 3-36.

22 M. den Hollander en R. Mooi, ‘Protecting the foreign creditor. International insolvency in early modern Amsterdam and Frankfurt am Main’, *TSEG – Low Countries Journal of Social and Economic History* 16 (2019) 37-57.

verklaring bieden. Doordat steden schuldeisers uit andere steden erkenden, konden ze verwachten dat andere steden dat ook met hun eigen schuldeisers deden. In de achttiende eeuw werd de Amsterdamse Wisselbank de belangrijkste Europese financiële instelling. Stephen Quinn en William Roberds onderzoeken het beleid van de bank, die ook een bron van inkomsten was voor de stad.²³ De bank bouwde evenwel onvolgende reserves op door de afdracht van sleischat aan de stad en ging uiteindelijk ten onder aan slechte kredieten.

Howell signaleert in haar eerdergenoemde bijdrage terloops dat slechts in vijf procent van de schuldbrieven vrouwen optraden als geldschieter of lener. Twee eeuwen later bleken vrouwen in Leuven een ruimere *agency* te hebben in de ambachtswereld. Merkwaardig, want doorgaans wordt ervan uitgegaan dat zodra ambachten politieke ambities koesterden, de arbeidsparticipatie van vrouwen in gilden geslachtofferend werd aan patriarchale strategieën. Recenter onderzoek ziet de oorzaak van hun afnemende arbeidsparticipatie eerder in culturele veranderingen of in proletarisering ten gevolge van industrialisering. Nena Vanderweerd toont in haar onderzoek naar de positie van ongehuwde, gehuwde en verweduwd vrouwen in het vleeshouwersambacht in Leuven overtuigend aan dat het veeleer de interne werking van ambachten was die vrouwen wel of niet opportuniteiten bood. Het vleeshouwersambacht in Leuven was in tegenstelling tot dat in andere steden niet gesloten noch erfelijk. De vleeshouwers opteerden ervoor om hun dochters, echtgenoten en weduwen in het ambacht te integreren, maar hun activiteiten te beperken tot bepaalde producten (pensen, gebraden en gezouten vlees) of tot de assistentie bij de productie van vleesgerechten. Toch bleef de marktruimte *gegenderd* in de zin dat de vleeshouwers een plaats in de vleeshal kregen, terwijl hun vrouwen naar de achterliggende Pensstraat werden verwezen, behalve wanneer zij de activiteiten van hun echtgenoot waarnamen.²⁴

Een aantal bijdragen gaat in op specifieke stedelijke nijverheden. Gustaaf Asaert en François van der Jeught ronden hun tweeluik over de zestiende-eeuwse Mechelse scheepsbouwers af.²⁵ In de beschrijvende bijdrage onderzoeken ze de families van de bouwers, de locatie van het scheepsbouwbedrijf in de stad, de economische evoluties van prijzen, productie en verkoop, zonder tot een expliciete these te komen. Dit laatste geldt ook voor een drietal bijdragen over de economie van Zottegem in de moderne tijd. Danny Lamarcq beschrijft de dertig brouwerijen die het stadje kende tussen 1850 en nu en constateert dat het een lucratieve economische activiteit was en dat de brouwersfamilies nauw met elkaar verwant waren.²⁶ Olivier Van Rode richt zich op de textielindustrie in Zottegem, die pas laat in de negentiende eeuw mechaniseerde en momenteel nog maar uit een bedrijf bestaat.²⁷ Tot slot behandelen Paul Matthijs en

23 S. Quinn en W. Roberds, 'A policy framework for the Bank of Amsterdam, 1736-1791', *Journal of Economic History* 79:3 (2019) 736-772.

24 N. Vandeweerd, '“Van den vleeschouweren oft pensvrouwen.” De economische mogelijkheden voor vrouwen in het Leuvense vleeshouwersambacht in de vijftiende en zestiende eeuw', *TSEG – Low Countries Journal of Social and Economic History* 15:1 (2018) 5-30.

25 G. Asaert en F. van der Jeught, 'Mechelse scheepsbouwers en hun scheepsverkopingen in Mechelen en Antwerpen in de zestiende eeuw (deel 2)', *Handelingen Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 122 (2018) 101-157.

26 D. Lamarcq, 'De brouwnijverheid in Zottegem, 1850-2019', *Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde* 19 (2019) 11-66.

27 O. Van Rode, 'Ooit onlosmakelijk verbonden. Zottegem en de textielindustrie Zottegems', *Zottegems Genoot-*

Luc De Both de schoennijverheid in het Oost-Vlaamse stadje, die met name in de eerste helft van de twintigste eeuw een bloeiperiode kende.²⁸ Van grotere betekenis is de bijdrage van Lenn Gorissen, die ingaat op de vraag waarom er in de tweede helft van de negentiende eeuw een metaalindustrie ontstond in Tegelen, waar grondstoffen, specialistische kennis en infrastructuur ontbraken.²⁹ De ijzerfabriek Kamp & Soeten speelde een belangrijke rol in het oplossen van deze problemen, onder meer door in te zetten op scholing van arbeiders.

Marjolein 't Hart en Hilde Greefs, tot slot, vergelijken de economische situatie in Antwerpen en Rotterdam tijdens de revolutionaire oorlogsperiode en de invoering van het continentaal stelsel van Napoleon in 1806.³⁰ De auteurs bepalen aan de hand van de suikerhandel en -productie in de steden hoe handelaars reageerden op crisissituaties. In eerdere literatuur ligt de aandacht vooral op smokkel en faillissementen, maar de auteurs beschrijven hoe handelaars handel naar binnenlandse markten verlegden, investeringen diversifieerden, zich specialiseerden om beter te concurreren en handel substitueerden met andere producten. Vooral grotere bedrijven en rijke handelaren waren veerkrachtig en kwamen door de crisis.

Demografie, epidemieën en publieke gezondheid in de stad

Er is al heel wat inkt gevloeid over de impact van de Zwarte Dood op de economie. Doorgaans wordt aangenomen dat die betekenis niet zo groot was in de Zuidelijke Nederlanden, waardoor de economische ontwikkeling een *jump-start* kon nemen. Op basis van recent onderzoek tonen Joris Roosen en Dan Curtis aan dat de Zwarte Dood hier ook harder toesloeg, maar dat de stedelijke economieën daar weinig hinder van ondervonden doordat migranten van het sterk getroffen platteland naar steden migreerden, aangetrokken door de hoge lonen. Daardoor herstelde de bevolking in de Zuid-Nederlandse steden relatief snel, weliswaar niet door een lagere mortaliteit, maar wel door de combinatie van een lage huwelijksleeftijd en een hoge vruchtbaarheid.³¹

De publieke gezondheid in laatmiddeleeuwse steden roept doorgaans allerlei stereotyperingen op. De leefomstandigheden waren er onhygiënisch en onwetende stadsbesturen voerden reactief beleid ten aanzien van pestepidemieën of andere bedreigingen. In meerdere publicaties probeert Janna Coomans dit dominante beeld te beslechten.³² Haar belangrijkste argument is dat stadsbesturen wel degelijk bewust waren van potentiële gevaren en daarom preventieve maatregelen uitvaardigden die als doel hadden om de gezondheid en het welzijn van de lokale bevolking te waarborgen en om het algemeen belang te dienen. De maatregelen hadden niet enkel betrekking op het reinigen van de openbare ruimte en het garanderen van de voedselkwaliteit, maar ook op het

schap voor Geschiedenis en Oudheidkunde 19 (2019) 67-112.

28 P. Matthijs en L. De Both, 'Schoenmakers en schoenmaaknijverheid in Zottegem', *Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde* 19 (2019) 151-180.

29 L. Gorissen, 'Leren van je bazen. De totstandkoming van de metaalcluster van Tegelen, 1855-1914', *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 64 (2019) 70-101.

30 M. 't Hart en H. Greefs, 'Sweet and sour. Economic turmoil and resilience of the sugar sector in Antwerp and Rotterdam, 1795-1815', *BMGN – Low Countries Historical Review* 133 (2018) 3-26.

31 J. Roosen en D.R. Curtis, 'The "light touch" of the Black Death in the Southern Netherlands. An urban trick?', *Economic History Review* 72:1 (2019) 32-56.

32 J. Coomans, 'De stromende stad. Publieke gezondheid in de middeleeuwse Lage Landen', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 32:3 (2018) 158-166.

bestrijden van onzedelijk of oneerbaar gedrag. Volgens de middeleeuwse gezondheidsleer konden deze drie thema's in theorie een bijdrage leveren aan de verspreiding van ziekten.

Het eerste artikel gaat in op de regulering van de vleesproductie in verschillende steden. In dit verband legden stadsbesturen en beenhouwersgilden onder meer regels vast omtrent de verkoop van vlees en stelden controleurs aan voor kwaliteitscontrole. Het meest praktische was om de markt op één plek te organiseren. De voor dit doel ontworpen vleeshallen bevonden zich doorgaans op een centrale locatie in de stad en waren daarmee een prestigeobject voor de bestuurders en de gildelieden. Hoewel de meeste activiteiten van het beenhouwersgilde in deze hallen plaatsvonden, vormde het slachten hierop een uitzondering. Het is aannemelijk dat de beenhouwers de dieren in hun werkplaats slachtten en vervolgens het vlees naar de markt vervoerden.³³

Twee artikelen spelen zich af in laatmiddeleeuws Gent. Enerzijds worden er meerdere initiatieven van onderop benoemd. Zo organiseerden bewoners zich in geburen, de voorlopers van de latere gebuurten, en werkten ze samen om de buurt leefbaar te houden.³⁴ Anderzijds stelde het stadsbestuur verschillende stadsofficieren aan die een uitgebreid takenpakket toebedeeld kregen.³⁵ De *coninc der ribauden* of *conincxkinde- ren* hielden bijvoorbeeld toezicht op verschillende publieke plekken en mochten handhavend optreden als de lokale bevolking bepaalde sanitaire en morele regels schond. Loslopende honden konden eveneens overlast veroorzaken. In dit kader heeft Mathieu Béghin de figuur van de *tuekin* of hondenslager in de graafschappen van Artesië en Vlaanderen centraal gesteld. Zij waren bevoegd het overschot aan honden in de publieke ruimte hardhandig aan te pakken.³⁶

Hubert Nusteling mengt zich in het historisch-demografische debat over Amsterdam.³⁷ Demografische cijfers zijn van belang om allerlei stedelijke processen te contextualiseren. Nusteling verdedigt nog eens zijn gebruik van de homeostatische methode, die uitgaat van een verband tussen vruchtbare huwelijken en de omvang van de bevolking, om de bevolkingcijfers van Amsterdam te reconstrueren. Belangrijk is dat de uiteindelijke demografische cijfers uit verschillende methoden in sommige decennia flink verschillen. Daarmee is deze bijdrage potentieel relevant voor iedereen die gebruik maakt van demografische gegevens van steden, Amsterdam in het bijzonder.

Stedenbouw van de middeleeuwen tot de zeventiende eeuw

Het ontstaan van steden is vaak onderwerp van speculatie en legendes, maar bouwhistorisch onderzoek kan hierover waardevolle gegevens verschaffen. Zo werpt Hans Witmer nieuw licht op de ontstaansgeschiedenis van 's-Hertogenbosch, nadat bouwhistorici op de Pensmarkt, in het hart van de stad, metselwerk aantreffen dat ouder is

33 J. Coomans, 'De politiek van de vleeshal. Stad, gilde, product en prestige in de Nederlanden (1280-1600)', *Leidschrift* 34:2 (2019) 49-70.

34 J. Coomans, 'Stratenmakers. Infrastructuur, gebuurten en het publiek belang in laatmiddeleeuws Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 72 (2018) 125-159.

35 J. Coomans, 'The king of dirt. Public health and sanitation in late medieval Ghent', *Urban History* 46:1 (2019) 82-105.

36 M. Béghin, 'Le *tuekin* des villes d'Artois et de Flandre à la fin du Moyen Âge (1360-1486)', *Revue du Nord* 427:4 (2018) 677-703.

37 H. Nusteling, 'De homeostatische bevolkingsreeks voor Amsterdam in 1586-1865 toegelicht en getoetst', *TSEG - Low Countries Journal of Social and Economic History* 15:1 (2018) 31-65.

dan de ‘eerste’ stadsmuur die rond 1222 werd gebouwd.³⁸ Op basis van deze vondsten en de geografie van het terrein schetst Witmer een nieuw ruimtelijk ontwikkelingsmodel, waarin hij aannemelijk maakt dat de zone rond de huidige markt al eerder ommuurd was dan tot nu toe werd aangenomen. Ook onderaardse gangen spreken in veel stadslegendes tot de verbeelding; doorgaans zijn ze slecht gedocumenteerd en moeilijk te dateren, wat hun geheimzinnige karakter nog verhoogt. Bram Vannieuwenhuyze en Hans Welens-Vrijdaghs trachten voor twee Brusselse voorbeelden mythe en realiteit te onderscheiden.³⁹ Zo blijkt dat de Cellebroersgang, een ondergrondse gang nabij restanten van de eerste stadsomwalling uit de dertiende eeuw, geen militaire functie had, maar onderdeel was van het stedelijke waterleidingsysteem dat Manneken Pis en andere fontein rond de Grote Markt bevoorraade.

In Antwerpen is er de laatste jaren veel aandacht voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad tijdens haar Gouden Eeuw. De heraanleg van de Leien bracht indrukwekkende restanten van de zestiende-eeuwse stadsomwalling aan het licht en 2019 was eveneens het herdenkingsjaar van Gilbert van Schoonbeke (1519-1556), de ondernemer die in Antwerpen behalve de nieuwe stadsomwalling nog tal van andere stedenbouwkundige projecten realiseerde. Naast een tentoonstelling en een boek (en zelfs een *graphic novel*) over Van Schoonbeke⁴⁰ wordt ook in het jaarboek voor Antwerpse geschiedenis *HistoriANT* een themadossier gewijd aan de man die het uitzicht van de Scheldestad zo ingrijpend veranderde. Behalve een inleiding door Hugo Soly,⁴¹ en twee korte bijdragen over de beeldvorming rond Van Schoonbeke in de negentiende eeuw,⁴² bevat het dossier drie artikelen over zijn stedenbouwkundige realisaties in de jaren 1550. Piet Lombaerde onderzoekt hoe deze stedenbouwkundige projecten tot stand kwamen en wie daarvoor de plannen tekende, en kijkt daarbij vooral naar de samenwerking tussen Van Schoonbeke en de Antwerpse erfscheider en stadsbouwmeester Peter Frans.⁴³ Hoewel Frans vaak instond voor de uitvoering van de werken en ook talrijke ‘patronen’ tekende, blijkt uit een opschrift op een plan van de Nieuwstad uit 1550 toch dat Van Schoonbeke zelf de bedenker was van het globale plan van aanleg. In deze Nieuwstad richtte Van Schoonbeke een reeks brouwerijen op, die vanaf 1556 van zuiver water werden voorzien door een centraal waterleidingsysteem en een pompstation, het Waterhuis (vandaag Brouwershuis). Wim Van Craenenbroeck belicht de uitbouw en de werking doorheen de eeuwen van deze watervoorziening, die in gebruik bleef tot 1931.⁴⁴ Hoewel gebaseerd op enigszins gedateerde technische principes, was

38 H. Witmer, ‘Het verborgen verleden van ’s-Hertogenbosch. Een ontwikkelingsmodel van de stad van 1170 tot 1400 (deel 1)’, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 36 (2019) 15-57.

39 B. Vannieuwenhuyze en H. Welens-Vrijdaghs, ‘Tussen feit en fictie. Twee mysterieuze ondergrondse gangen in Brussel’, *Eigen schoon en de Brabander* 3 (2018) 355-384.

40 *Rijk worden op de werf van de Gouden Eeuw. Gilbert van Schoonbeke*, Maagdenhuis, Antwerpen, 7 juni-8 september 2019; H. Soly (red.), *Gilbert van Schoonbeke. Visionair ondernemer in Antwerpen's Gouden Eeuw* (Antwerpen 2019).

41 H. Soly, ‘Inleiding: Gilbert van Schoonbeke, 1519-1556. Realisaties en controverses, gisteren en vandaag’, *HistoriANT* 7 (2019) 87-92.

42 K. Vannieuwenhuyze, ‘Gilbert van Schoonbeke. Van “illustre concitoyen” tot iemand die “n’a rendu que des services locaux à sa ville natale”’, *HistoriANT* 7 (2019) 173-180; S. Van Impe: ‘Afbeeldingen van de Spaanse Omwalling. Fierlants en Linnig geconfronteerd’, *HistoriANT* 7 (2019) 181-184.

43 P. Lombaerde, ‘Peter Frans versus Gilbert van Schoonbeke. Wie gaf het zestiende-eeuwse Antwerpen vorm?’, *HistoriANT* 7 (2019) 93-117.

44 W. Van Craenenbroeck, ‘De brouwerswaterleiding van Gilbert van Schoonbeke (1519-1556)’, *HistoriANT* 7

Van Schoonbeke's totaalconcept – de concentratie van bedrijfsgebouwen in combinatie met een centraal waterdistributiesysteem – op organisatorisch vlak vernieuwend.

De bouw van de nieuwe, gebastioneerde stadsomwalling van Antwerpen – op dat moment uniek in Europa – was een buitengewoon omvangrijke en dure onderneming. In de negentiende eeuw is deze stadsomwalling volledig afgebroken voor de aanleg van de Leien, maar ondergronds bleven de fundamenten ervan bewaard. Dankzij de verschillende opgravingscampagnes die sinds 2002 gepaard gaan met de heraanleg van de Leien, kunnen we ons vandaag een goed beeld vormen van dit indrukwekkende bouwwerk. De Antwerpse stadsarcheologen Daan Celis, Veerle Hendriks, Femke Martens en Karen Minsaeer presenteren in hun bijdrage de verschillende resten die sinds 2016 langs het noordelijke traject van de Leien werden blootgelegd, met name bij de Rode Poort, de Kipdorppoort en het Huidevettersbastion.⁴⁵ Interessant daarbij is dat de stadsomwalling in twee fasen werd gebouwd: tijdens de eerste acht jaren (1542-1550) werd de helft van de werken uitgevoerd; vervolgens nam Van Schoonbeke de leiding over de werken en tijdens deze tweede bouwfase werd in amper drie jaar tijd (1551-1554) de tweede helft van de stadsomwalling voltooid. Deze hogere bouwsnelheid ging echter ten koste van de kwaliteit, zo besluiten de archeologen na systematisch onderzoek van de aangetroffen muurresten. Terwijl de eerste bouwfase wordt gekenmerkt door nauwkeurige opbouw en kwaliteitsvolle afwerking, zijn de werken in de tweede bouwfase uitgevoerd met meer slordigheid en met goedkopere bouwmaterialen.

Hoe uitzonderlijk de Antwerpse stadsomwalling was, blijkt ook uit een studie van Pieter Martens over de planning en de typologische ontwikkeling van gebastioneerde vestingwerken in de Lage Landen rond het midden van de zestiende eeuw.⁴⁶ Door de hoge dichtheid aan steden en de vele grensoorlogen met Frankrijk was deze streek een van de voornaamste laboratoria in Europa voor innovaties op vlak van militaire architectuur en stedenbouw. Martens analyseert de inspectiereis van twee ingenieurs in 1553 en de daaraan gerelateerde vestingbouwkundige plannen van een dertigtal steden in de Lage Landen, voornamelijk gesitueerd langs de zuidgrens met Frankrijk. Dat verschaft niet alleen nieuwe inzichten in het ontwerpproces en het gebruik van tekeningen, maar verheldert ook de geleidelijke ontwikkeling van het gebastioneerde systeem in deze cruciale jaren. De meeste vestingwerken uit deze periode, met name in de talrijke grenssteden, waren heterogener dan de enkele regelmatige gebastioneerde fortificaties, zoals de nieuwe stadsomwalling van Antwerpen.

Het is interessant om de stadsontwikkeling van Antwerpen in zijn Gouden Eeuw te vergelijken met deze van Amsterdam in dezelfde periode – voorafgaand dus aan zijn Gouden Eeuw. Gabri van Tussenbroek laat zien hoe Amsterdam in de periode 1521-1578 transformeerde van een houten in een bakstenen stad.⁴⁷ In 1521 had keizer Karel V immers verordonneerd dat houten huizen moesten worden afgebroken en herbouwd in steen. Tegelijk met deze verstenening kende Amsterdam een enorme toename van het aantal woningen, terwijl de lay-out van de stad op macroniveau nauwelijks veranderde.

(2019) 147-169.

45 D. Celis e.a., 'In het spoor van Gilbert van Schoonbeke. Archeologie van de Spaanse omwalling op het Noorderlijntraject', *HistoriANT* 7 (2019) 119-145.

46 P. Martens, 'Planning bastions. Olgiati and Van Noyen in the Low Countries in 1553', *Journal of the Society of Architectural Historians* 78:1 (2019) 25-48.

47 G. van Tussenbroek, 'The great rebuilding of Amsterdam (1521-1578)', *Urban History* 46:3 (2019) 419-442.

Van Tussenbroek toont aan dat Amsterdam niet enkel versteende omwille van brandveiligheid, maar vooral door de demografische druk en de nood aan grotere huizen.

Het bouwblok is voor stadshistorici een bruikbare tussenmaat tussen de stad als geheel en de individuele percelen en gebouwen. Ronald Stenvert presenteert een kwantitatieve analyse van 140 Nederlandse historische steden (ruim 5400 bouwblokken in totaal), gebaseerd op de oudste kadastrale kaart van 1832, waarbij hij onder meer het verband tussen de omvang van een stad en het aantal bouwblokken onderzoekt.⁴⁸ Een opmerkelijke bevinding is dat er een constante verhouding van 1:4 blijkt te zijn tussen de oppervlakte van alle 'droge infrastructuur' (bruggen, wegen, pleinen) van een stad en de som van alle bouwblokken.

Uiteraard is er ook aandacht voor de stad als geheel en voor individuele gebouwen. Piet Lombaerde belicht het utopisch gehalte van twee steden die *ex novo* werden aangelegd in de zeventiende eeuw: Scherpenheuvel, waarvan het zevenhoekige grondplan een religieuze symboliek heeft, en Richelieu, dat met zijn streng geometrische, rechthoekige grondplan het cartesians rationalisme belichaamt.⁴⁹ Ronald Stenvert en Edwin Orsel werpen een nieuw licht op het oeuvre van architect Jacob Roman (1640-1716), die vanaf 1681 stadsbouwmeester van Leiden was en daarna hofarchitect van Willem III.⁵⁰ Na een verblijf in Engeland speelde Roman een belangrijke rol bij de verspreiding in Nederland van de zogenaamde 'strakke stijl' van het classicisme, zoals te zien in de voorgevel van het stadhuis van Deventer (1694), en bij de invoering van een aantal bouwtechnische innovaties, waaronder het schuifvenster en een nieuwe soort kapconstructie.

Moderne stedenbouw: stadsvernieuwing en stadsarchitectuur

Als vanouds richt de stedenbouwgeschiedenis zich hoofdzakelijk op de twintigste eeuw. Ook in 2018 en 2019 was er vooral aandacht voor de periode na de Tweede Wereldoorlog. In die naoorlogse context werden er stadsvernieuwingprojecten opgezet waarbij het groeigerichte modernisme centraal stond. Zo schetst Janoé Vulbeau hoe er in de jaren 1950-1970 een stadsvernieuwing werd doorgevoerd in Roubaix om een halt toe te brengen aan ongezonde woonpraktijken.⁵¹ De stadsvernieuwing omvatte de afbraak van de oude stadswijk *Longes Haies* en de oprichting van modernistische en op modern comfort gerichte hoogbouwprojecten. Dat ging ook gepaard met de aanpassing van de sociale structuur: de voormalige armere en als marginaal gepercipieerde wijkbewoners werden vervangen door een meer stabiele en welvarende bevolking.

Verder werden er ook naoorlogse stedelijke uitbreidingsprojecten opgezet omwille van de hoge woningnood. Peter van de Steenoven analyseert welke stedenbouwkundige inzichten speelden in Breda (1945-1990) bij de realisatie van woonwijken volgens het type 'parochiemodel' en woningwetwoningen, vaak uitgevoerd in systeembouw en doorheen de jaren met toenemende aandacht voor differentiatie in hoog- en laagbouw.⁵² Dat de Rijksoverheid en het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisves-

48 R. Stenvert, 'Het bouwblok in de oude stad. Een methodische verkenning', *Bulletin KNOB* 118:3 (2019) 27-50.

49 P. Lombaerde, 'De utopie voorbij. Scherpenheuvel en Richelieu', *Leidschrift* 33:1 (2018) 37-54.

50 R. Stenvert en E. Orsel, 'Jacob Roman. Een innovatieve ontwerper?', *Bulletin KNOB* 117:2 (2018) 58-79.

51 J. Vulbeau, 'La rénovation urbaine à Roubaix. Une modernisation sous tension (1957-1972)', *Revue du Nord* 424:1 (2018) 191-219.

52 P. van de Steenoven, 'Naoorlogse stedelijke expansie van Breda. Wie namen de beslissingen?', *Jaarboek van de*

ting daarin een sturende rol speelden, blijkt ook uit het artikel van Peter Lamboo en Arie de Jong, die een gelijkaardig verhaal over de wederopbouwwijk Leiden Zuidwest schetsen.⁵³

Een aantal artikelen verdient speciale vermelding omdat ze de vroegere interbellumperiode belichten waarin het internationaal vakgebied van stedenbouw tot stand kwam. Thibault Tellier richt zich op het interbellum om de verstedelijking en metropoolvorming van Lille te schetsen, in de context van de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog.⁵⁴ Anne Schram en Kees Doevendans bespreken het Internationaal Stedencongres in Amsterdam (1924) en plaatsen dit in de reeds gekende internationale context van *Town Planning* en *CIAM-congressen*.⁵⁵ Zo wordt duidelijk dat regionale planning in Nederland slechts laat op gang kwam, in vergelijking met andere landen. Het congres bleek een internationaal kruispunt van organisaties, tradities en denkwijzen waarop onderwerpen besproken werden die ook vandaag nog relevant zijn: huisvesting, leefbaarheid, verkeersproblematiek, conflicterende belangen, grondpolitiek en publieke groene ruimte.

Stefan Sweijen zoomt in op een van deze aspecten. Hij schetst de verkeersproblematiek van Breda en de totstandkoming van de cityring vanaf 1920.⁵⁶ De verkeersdoorbraken en dempingen van de Mark en de haven die toen plaatsvonden werden in de daaropvolgende decennia niet positief onthaald. Vijftig jaar later werd dan ook besloten om de haven weer aan te leggen. Om een gefundeerde mening te kunnen vormen over deze ‘havenkwesitie’, analyseert Sweijen vanuit welke ruimtelijke ontwikkelingen en stedenbouwkundige visies de *cityring* gerealiseerd werd. In 1920 vreesde men dat Breda onbereikbaar zou worden. In de daaropvolgende jaren van ruimtelijke expansie werd er met de stadsring dan ook ingezet op economische en toeristische aantrekkingskracht. Pas vanaf de jaren 1970 kwam er een omslag in het maatschappelijk denken hierover. De geplande ‘ontdemping’ van het resterende deel van de Mark binnen de singels moet in deze context geplaatst worden.

Een belangrijk onderdeel van architectonisch en bouwhistorisch onderzoek is de analyse van ruimtegebruik en gebouwen. Gerrit Vermeer en Klaas Koeman beschrijven de bebouwing van tuinen in Enkhuizen, de ‘stedelijke tuincultuur’.⁵⁷ Dit is ook een relevante bijdrage voor iedereen die geïnteresseerd is in de (schijnbare) tegenstelling tussen stadsruimte en groenruimte. In de krimpende stad Enkhuizen kwam in de zeventiende eeuw veel ruimte vrij, waar bewoners gebruik van maakten om een tuin en tuinhuis aan te leggen. Doordat veel van deze tuinarchitectuur aan de straat werd gebouwd bleef volgens de auteurs ‘de rooilijn fysiek en ruimtelijk gehandhaafd en

Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda ‘De Oranjeboom’ 72 (2019) 146-165.

53 P. Lamboo en A. de Jong, ‘Leiden Zuidwest. De Leidse wederopbouwwijk’, *Leids Jaarboekje* (2019) 159-173.

54 Th. Tellier, ‘Le plus grand ville. Genèse de la métropolisation lilloise durant l’entre-deux-guerres’, *Revue du Nord* 427:4 (2018) 797-820; Idem, ‘Histoire d’une métamorphose urbaine. La transformation de l’image de Lille au service du développement territorial post-industriel (1974-2004)’, *Histoire Urbaine* 56:3 (2019) 109-128.

55 A. Schram en K. Doevendans, ‘Plannen over de grenzen heen. Een vakgebied in wording op het internationale stedenbouwcongres van 1924’, *Bulletin KNOB* 117:2 (2018) 104-122.

56 S. Sweijen, ‘Het Doorbraakplan en de cityring van Breda. De verkeersdoorbraken in de binnenstad en de dempingen van de Mark en de haven (1920-1970)’, *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda ‘De Oranjeboom’* 72 (2019) 117-145.

57 G. Vermeer en K. Koeman, ‘Tuinbebouwing binnen de veste van Enkhuizen. De laatste resten van een groene stad’, *Bulletin KNOB* 117 (2018) 204-221.

daarmee, zij het slechts ogenschijnlijk, het stedelijke karakter.’

Frederik Vandyck en Matthijs Degraeve analyseren het kleinschalig industrieel erfgoed van bouwbedrijven in Brussel (1890-1970).⁵⁸ Bedrijfspanen van aannemers, schrijnwerkers en handelaars in bouwmaterialen getuigen van de historische totstandkoming en transformatie van het stedelijk weefsel, maar staan steeds meer onder druk om tot woningen te worden herbestemd. De auteurs overstijgen een louter materiële benadering van deze industriële panden en wijzen ook op hun immateriële erfgoedwaarde: het zijn dragers van kleinschalige stedelijke bedrijvigheid. Ze onderzoeken hoe dit industrieel patrimonium ook vandaag kan ingezet worden in het behoud en de herintegratie van productieve activiteit en (bouw)bedrijvigheid in het Brussels stedelijk weefsel. Arjan den Boers bijdrage sluit hierop aan, want hij analyseert architectuurtypologieën om evoluties in de Utrechtse architectuur bloot te leggen. Hij schetst de architecturale vernieuwing in onder meer scholen, winkelpanden, banken, kantoren en appartementsgebouwen in de ruimere stedelijke context van het Algemeen Uitbreidingsplan (1919).⁵⁹

Woningnood in Nederland

Vanaf 1850 veroorzaakten industrialisering en migratie een hoge woningnood in Nederland. Het samenpakken van arbeiders in verkrotte woningen en de verspreiding van besmettelijke ziekten noopten filantropen en industriëlen ertoe om meer aandacht te geven aan gezonde en betaalbare huisvesting voor arbeiders. Deze particuliere initiatieven bleven beperkt in schaal tot de woningwet van 1901, waarna bouwvergunningen nodig waren voor nieuwbouw en woningbouwverenigingen een beroep konden doen op rijkssubsidies. Cees van Ierssel beschrijft hoe in vijftien jaar tijd op landelijk niveau al 743 woningbouwverenigingen een totaal van 13.417 woningen hadden voorzien. Zelf bespreekt hij de oprichting en activiteiten van enkele woningbouwverenigingen in Tilburg en Breda.⁶⁰ Helma van der Holst doet hetzelfde voor de gemeente Dongen die op korte termijn van een landbouwgemeente veranderde in een industriestadje met looi- en schoennijverheid.⁶¹ Uit beide artikelen blijkt hoezeer vooral katholieke elites in Noord-Brabant zich deze markt wilden toe-eigenen om het opkomende socialisme de wind uit de zeilen te nemen.

In de jaren 1970 en 1980 was de strijd voor gezonde en betaalbare woningen vooral een strijd van onderuit en van links. Charlotte van Rooden, Merel Snoep en Bart van der Steen tonen aan hoe de krakersbeweging in de jaren 1970 voornamelijk effecten sorteerde op vlak van stadsvernieuwing en betaalbare huurwoningen voor gezinnen, terwijl de meer geradicaliseerde krakersbeweging in de jaren 1980 ageerde tegen woningtekort en jeugdwerkloosheid. In die jaren ondersteunden de gemeentebesturen

58 F. Vandyck en M. Degraeve, “Baukultur” in Brussel. Kleinschalig industrieel erfgoed van bouwbedrijven als drager van de productieve stad’, *KNOB Bulletin* 118:4 (2019) 20-35.

59 A. den Boer, ‘De dynamiek van het hedendaagsche. Utrechtse architectuur rond 1919’, *Jaarboek Oud-Utrecht* (2019) 118-149.

60 C. van Ierssel, “Van hollen der mensen” naar het ontstaan van Bredase woningbouwverenigingen in het begin van de twintigste eeuw’, *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda ‘De Oranjeboom’* 72 (2019) 1-31.

61 H. van der Holst, ‘Idealen versus regelgeving. De eerste sociale woningbouw in Dongen’, *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda ‘De Oranjeboom’* 72 (2019) 32-59.

vooral jongeren en kunstenaars in het opzetten van woonwerkpanden en kunstenaarscollectieven.⁶² Eén van de effecten van de krakersbeweging uit de jaren 1970 was het tot stand komen van huurverenigingen. Bart van der Steen beschrijft hoe de Bond van Huurders en Woningzoekenden (BHW) in Leiden buurtacties organiseerde tegen huurverhogingen en klachten van (krot)bewoners verzamelde. De sterke banden tussen BHW en KEN (Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland), die later uitgroeide tot de Socialistische Partij, tastten echter de geloofwaardigheid van de beweging aan bij het gemeentebestuur en bij sommige actievoerders. Pas toen de SP in 1978 de BHW omvormde tot de Hulp- en Informatiedienst, werd op een meer transparante manier actie gevoerd.⁶³ Anne van der Heijdens beschrijving van kunstenaarscollectieven in Nijmegen sluit hierbij aan. Punkers en krakers organiseerden deze in woonwerkpanden en ze promoveerden hun kunst via stencils, graffiti en strips tot zaak van en voor iedereen. Hoewel de spanning tussen het economische en creatieve potentieel van de stedelijke ruimte bleef bestaan, werd pas na de ontruiming van de meeste kraakpanden onderschreven dat kunstenaarscollectieven het culturele klimaat en de leefbaarheid van de stad ten goede kwamen.⁶⁴

Juridische bronnen en perspectieven

Rechterlijke archieven bevatten een schat aan informatie. Recente publicaties laten zien welke nieuwe inzichten procesdossiers over het dagelijkse leven kunnen verschaffen. Marlisa den Hartog heeft de Leidse zoenboeken voor de periode 1370-1470 bestudeerd. In de late middeleeuwen ressorteerden conflicterende partijen veelvuldig op vrijwillige basis naar een zoen of een verzoening. Dit preventief middel had als doel om vetes en bloedwraak tot een vreedzaam einde te brengen. De afspraken tussen enerzijds de schuldlige en anderzijds de benadeelde en mogelijk ook de naaste familie werden in zoenboeken vastgelegd. Middels een analyse van de zoenboeken betoogt de auteur dat gedurende de onderzochte periode de lokale overheid zich de zoenprocedure begon toe te eigenen door partijen te dwingen een zoenovereenkomst op te (laten) stellen. Deze ontwikkeling had tot gevolg dat procedures professioneler van aard werden. Als laatste concludeert den Hartog dat zoenen in de meerderheid van de gevallen gerelateerd waren aan relatief kleine vergrijpen, zoals verwondingen en verbaal geweld. Doodslag en andere zware misdrijven bleven voorbehouden aan de schepenbank en het strafrecht.⁶⁵

Marije van der Windt et al. bespreken de voortgang en de voorlopige resultaten van het project 'Dangerous cities. Mapping crime in Amsterdam and Leiden, 1850-1913', dat onder meer als doel heeft om procesdossiers van de lagere rechtbanken uit de genoemde steden te ontsluiten en in datasets digitaal beschikbaar te stellen. Voor Amsterdam is gekozen voor de arrondissementrechtbank en voor Leiden het kanton-

62 C. van Rooden, M. Snoep en B. van der Steen, 'Een stad van onderop. De effecten van kraken op het Leidse stadsbeeld', *Leidschrift* 33:1 (2018) 69-91.

63 B. van der Steen, '“Er is bijna geen buurt, waar geen actie gevoerd is.” De Socialistische Partij, de Bond van Huurders en Woningzoekenden en het Leidse huurdersprotest in de jaren zeventig', *Leids Jaarboekje* (2018) 173-195.

64 A. van der Heijden, 'Meer dan rellen. De culturele betekenis van de kraak- en punkbeweging in Nijmegen', *Nu-maga* (2019) 109-127.

65 M. den Hartog, '“Dat si wesen sullen goede vrienden.” De Leidse zoenboeken, 1370-1470', *Leids Jaarboekje* 110 (2018) 61-78.

gerecht. Op het moment van publicatie in 2019 waren bijna twee steekproefjaren geïnventariseerd (Amsterdam 1850 en 1905; Leiden 1860 en 1905). De datasets bevatten de volgende onderdelen: de prosopografische gegevens van de overtreeders, een overzicht van de gepleegde delicten en de corresponderende straffen.⁶⁶ De gegevens vormen een behulpzaam beginpunt voor vervolgonderzoek naar lichte criminaliteit in steden.

Tijl Labeeuw heeft een soortgelijke studie verricht naar diefstal van voedsel en hout in negentiende-eeuws Brugge, waarin hij diefstal aan de *economy of makeshifts* koppelt. Dit concept verwijst naar het geheel aan overlevingsstrategieën die minderbedeelden in steden voor hun levensonderhoud volgden. In totaal heeft hij vijf steekproefjaren onderzocht (1840, 1847, 1855, 1857 en 1860), wat resulteerde in 116 vonnissen. De analyse van de procesdossiers toont aan dat negatieve economische omstandigheden en de bijbehorende sociaal-economische veranderingen van invloed waren op het aantal diefstallen in de stad en op het platteland. Op basis van deze bevindingen concludeert Labeeuw dat het Brugse beleid ten aanzien van de armenzorg in deze periode tekortschoot.⁶⁷

De sociale en economische aantrekkingskracht van stedelijke instituties

In veel bijdragen staan stedelijke instituties centraal, waarbij zowel hun aantrekkingskracht als toegankelijkheid worden onderzocht. Om het soms felbegeerde poorterschap te verwerven was het noodzakelijk om in de stad te wonen. Maar wat betekende dat precies? Leen Bervoets buigt zich over de ruimtelijke dimensie van het belangrijke juridisch statuut.⁶⁸ Ruimtelijke en administratieve grenzen vielen niet altijd samen, want soms werden delen van Vlaamse steden buiten de stadsomwalling toch tot de stad gerekend. Andersom leidde incorporatie van buitenwijken niet automatisch tot poorterschap voor inwoners. De versnippering en vele ruimtelijke en juridische veranderingen maken de stad in de twaalfde en dertiende eeuw moeilijk af te bakenen. Voor een goed begrip van het poorterschap is onderzoek naar de lokale praktijk noodzakelijk.

Stan Pannier bespreekt de toegankelijkheid van een zorginstelling en meer specifiek de grote betekenis van het Brugse Sint-Janshospitaal binnen het zorgsysteem van het Spaanse leger (1621-1713).⁶⁹ Het onderscheid tussen inheemse en uitheemse soldaten werkte niet in de acute nood van de oorlogspraktijk, daarom kwamen soldaten van allerhande herkomst terecht in het Sint-Janshospitaal. Het ging daarbij om grote aantallen, met jaren waarin gemiddelden opliepen tot 250 à 280 soldaten per dag. Daaronder bevonden zich ook soldatenvrouwen. Met het brede pakket van fysieke, geestelijke en spirituele zorg werden soldaten weer opgelapt.

Heel wat restrictiever was het toelatingsbeleid van het Brusselse Godshuis der

66 M. van der Windt e.a., 'Wanbedrijven en overtredingen te Amsterdam en Leiden. Een introductie op twee datasets, 1850-1905', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 16:3-4 (2019) 83-94. De datasets zijn in te zien op de volgende website: S. Tegelaar, 'Dangerous cities. Mapping crime in Amsterdam and Leiden, 1850-1913.' *DANS* (2018), <https://doi.org/10.17026/dans-zz8-xptm> (8 oktober 2020).

67 T. Labeeuw, 'Diefstal uit nood, "onvoorzien zijnde van alle middelen." Voedsel- en houtdiefstal als overlevingsstrategie en deel van de *economy of makeshifts* in Brugge 1840-1860', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 156:2 (2019) 41-81.

68 L. Bervoets, 'Ieder die een jaar en een dag in de stad woont zal vrij zijn. Over dertiende-eeuwse stedelijke groei en poorterschap in Vlaanderen', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 33:1 (2019) 27-36.

69 S. Pannier, 'Burgerlijke hospitalen binnen de ziekenzorg van het Spaanse leger. Het Sint-Janshospitaal van Brugge, 1621-1713', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 155:1 (2018) 335-378.

Twaalf Apostelen in de achttiende eeuw. Wie er dichtbij woonde, had grotere kans er zijn oude dag te kunnen slijten.⁷⁰ Buurtbewoners hadden vermoedelijk betere kennis over toelatingsvoorwaarden en dat bepaalde waarschijnlijk op voorhand wie een verzoek tot opname schreef. Inbedding in de stedelijke gemeenschap, blijkend uit burgerschap of de mogelijkheid sociaal kapitaal te mobiliseren, hielp. Uit de analyse van de strategische vertogen in de verzoekschriften die Anke Verbeke analyseert, blijkt hoe de mannelijke bejaarden hun waardigheid onderbouwden. Naast de meer gangbare noties als door werkonbekwaamheid en ouderdom veroorzaakte armoede, was er plaats voor meer individuele argumenten. Hiermee droegen de arme bejaarden bij aan de constructie van het waardigheidsconcept.

De toegankelijkheid van het Brugse goudsmidgilde was groter dan van een corporatie in de luxe-industrie zou worden verwacht. Tot deze conclusie komt Silke Muylaert op basis van de analyse van toegangsgelden, aanwezigheid van nieuwkomers en familierelaties in het gilde, en van de invloed van migratie en de economische en politieke context.⁷¹ Het was niet automatisch in het belang van het gilde om nieuwkomers uit te sluiten. Een schijnbaar gesloten karakter betekende niet dat een gilde ontoegankelijk was, maar kon ook voortkomen uit het onvermogen nieuwkomers aan te trekken. De verklaring voor de toegankelijkheid van het goudsmidgilde lag in de sterke marktfankelijkheid: een dynamische markt bevorderde de mobiliteit. Eenmaal binnen het gilde werden banden gesmeed. Naar de manier waarop dat gebeurde, wordt veel onderzoek gedaan. In de recente historiografie ligt daarbij vaak de nadruk op de rol van niet-economische aspecten als broederschap, solidariteit en liefdadigheid. Daarbij zijn volgens Wout Saelens conflicterende belangen te veel op de achtergrond geraakt. In zijn artikel over de wevers en drapiers in veertiende-eeuws Gent vraagt hij aandacht voor de sterk economische basis van het sociale kapitaal van gildeleden.⁷² Gilddenetwerken waren in belangrijke mate gebaseerd op posities in het productieproces en kwamen tot stand door sociale tegenstellingen en economische investeringsstrategieën.

Het hoge verzorgingsniveau in steden trok aan. Dat betrof in brede zin ook een basale vorm van verzorging als de mogelijkheid tot het vullen van de maag. Maarten Hell en Floor Meijer rekenen af met de mythe dat de mogelijkheid de maaltijd buitenshuis te gebruiken in vroegmodern Amsterdam beperkt en weinig aangenaam was. Amsterdamse eetgelegenheden dankten hun slechte reputatie aan opmerkingen van slechts een handvol reizigers maar waren in werkelijkheid veel gedifferentieerder, uitgebreider en verdienstelijker dan gedacht.⁷³

Verschillende instituties konden elkaars aantrekkingskracht versterken. Doven die in de stad woonden, en zeker ongehuwde doven, hadden een grotere kans om opgenomen te worden in een instelling, zo concluderen Sofie de Veirman en Isabelle Devos die institutionaliseringstrajecten voor auditief beperkten tussen 1750 en 1950 aan de hand

70 A. Verbeke, 'Wat bedroeft lot is oudt stijf ende arm te wesen.' Waardigheid in verzoekschriften van verarmde Brusselse ouderen, ca. 1750-1800', *TSEG – Low Countries Journal of Social and Economic History* 15:5 (2018) 63-98.

71 S. Muylaert, 'The accessibility of the late medieval goldsmith guild of Bruges', *TSEG – Low Countries Journal of Social and Economic History* 16:2 (2019) 47-70.

72 W. Saelens, 'Guild brotherhood, guild capital? Social network strategies of master weavers and drapers in fourteenth-century Ghent', *TSEG – Low Countries Journal of Social and Economic History* 16:1 (2019) 5-30.

73 M. Hell en F. Meijer, 'Uiteten in Amsterdam. Herbergen, ordinariissen en gaarkeukens, 1650-1800', *Jaarboek Amstelodamum* (2019) 38-71, 195-199.

van levenslooplanalyse onderzochten. Dat kwam niet omdat juist ongehuwde dove stedelingen door armoede naar instellingen werden gedreven. Belangrijker was dat de aanwezigheid van dovenscholen in de stad de overstap naar een instelling op latere leeftijd gemakkelijker maakte.⁷⁴

Het samenspel van instituties was ook bepalend voor de strategieën van ongehuwde moeders in het achttiende-eeuws Antwerpen, zo toont Griet Vermeesch aan.⁷⁵ Ervaringen van ongehuwd moederschap varieerden sterk al naar gelang de steun vanuit de lokale gemeenschap of stedelijke instituties. Armenmeesters hielpen vrouwen bij het afdwingen van steun van de vermeende vaders. De gewoonte om namen van vaders in doopregisters te registreren versterkte de (onder)handelingsruimte van ongehuwde moeders. Verandering in deze institutionele context had grote gevolgen voor de opties voor vrouwen. Registratie van de naam van de vader werd verboden en vrouwen verloren de armenmeesters als bondgenoten in het achterhalen van de vaders. Verantwoordelijkheid voor de onwettige kinderen kwam nu nog sterker bij de ongehuwde moeders terecht.

In de samenleving aan het begin van de twintigste eeuw was armenzorg vooral een taak voor gegoede burgerlijke vrouwen. Zo ook in het Roermond van 1909, waar deze vrouwen de Sint Elisabethvereniging hadden gevormd waar het laatste woord evenwel bij een man lag. De staat was er niet in geslaagd deze taak op zich te nemen en doorheen de negentiende eeuw werd het steeds duidelijker dat de kerkelijke armenzorg tekortschoot en deels was bedoeld om controle te kunnen uitoefenen op de arme parochianen. Burgerlijke vrouwen – van wie verwacht werd dat ze thuis bleven – bleken volgens Maurice Heemels de ideale oplossing. Liefdadigheid werd niet alleen verwacht van ‘vrouwen van stand’, het was tegelijk de enige soort van werkzaamheden buiten het huis die niet als gevaarlijk en immoreel werd beschouwd in het Rooms-Katholieke Roermond.⁷⁶

Migranten en vluchtelingen in de stad

De ontvangst van migranten en vluchtelingen komt in verschillende bijdragen terug. Rob Wolf beschrijft hoe na de inval van het Duitse leger in België in de zomer van 1914 honderdduizenden Belgen de grens overtrokken naar Nederland.⁷⁷ Vanuit Zeeuws-Vlaanderen en westelijk Noord-Brabant reisde een deel verder naar Nijmegen, waar zowel de infanteriekazerne als de stad zelf als tijdelijke verblijfplaats dienden. Op basis van de Nijmeegse vluchtelingenregisters gaat hij in op de verschillen tussen de Belgische vluchtelingen. Wie waar terecht kwam, werd ingegeven door de manier van aankomst in Nijmegen, alsook de sociaal-economische en taalverschillen tussen de vluchtelingen. De uiteindelijke vestigingsplaats was bepalend voor de snelheid waarmee vluchtelingen terugkeerden naar hun vaderland.

74 S. De Veirman en I. Devos, ‘Alle wegen leiden naar ... een instelling? Institutionaliseringstrajecten van Oost-Vlaamse doven, 1750-1950’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 132:2 (2019) 203-230.

75 G. Vermeesch, ‘Facing illegitimate motherhood in eighteenth-century Antwerp. How changing contexts influenced the experiences of single mothers’, *Continuity and Change* 34 (2019) 117-137.

76 M. Heemels, ‘Bij het afscheid van een dame. De Roermondse Sint Elisabethvereniging in 1909’, *Studies over de Sociaaleconomische Geschiedenis van Limburg* 63 (2018) 110-133.

77 R. Wolf, ‘“Der vluchtelingen wee.” Vluchtelingen uit België tijdens en na de Eerste Wereldoorlog’, *Numaga* 65 (2018) 55-77.

Jan Brauer bespreekt in zijn bijdrage hoe in de crisisjaren voor de Tweede Wereldoorlog, in tegenstelling tot 1914, het nationale eigenbelang van Nederland voorging op het ‘traditionele Hollandse vluchtoord’ van weleer.⁷⁸ Het beleid werd gericht op het sterk aanzetten van de vluchtelingen om door te reizen, waarbij de Nederlandse Joodse gemeenschappen instonden voor het leeuwendeel van de kosten. De vrees om met de vluchtelingenstroom ook het antisemitisme in eigen land aan te wakkeren, speelde een rol in de houding die de Nederlandse overheid aannam tegenover de vluchtelingen. Nijmegen stond in Joodse kringen in Duitsland echter bekend omwille van de zeer actieve steun aan Joodse vluchtelingen op het Nijmeegse station, waarvan Alexander Salomons het boegbeeld was. Deze uitgestoken helpende hand was echter niet altijd voldoende om de vluchtelingen in veiligheid te brengen, wat te wijten was aan het beleid aan beide kanten van de grens.

Ook in het werk van Leo van den Munkhof en Willem Oosterbaan duikt Salomons op als medewerker van de Joodse Raad.⁷⁹ De auteurs tonen aan de hand van een schooltje in de Smetiusstraat aan dat eenmaal in Nijmegen – of geografisch breder gezien Nederland – Joodse vluchtelingen of Nederlandse Joden zich na de uitbraak van de Tweede Wereldoorlog niet langer veilig konden wanen. De oprichting van het schooltje is te plaatsen binnen het voortdurende proces van uitsluiting waarmee Joden in Nijmegen tijdens deze oorlog geconfronteerd werden. Joodse kinderen mochten na de zomervakantie van 1941 alleen nog onderwijs genieten in aparte scholen. Door de deportatiegolf in de zomer van 1942 daalde het aantal leerlingen sterk en het schooltje verdween in het daaropvolgende jaar volledig.

De Joodse aanwezigheid in de Brusselse Huidevettersstraat is één van de zaken waarop Kim Descheemaeker inzoomt in haar studie naar de bewoners van deze straat tussen 1930 en 1950, naast de (evolutie in de) sociale samenstelling en het dagelijkse leven gedurende deze tijdspanne.⁸⁰ De *razzia*'s op de Joodse bewoners, maar tevens het individuele gedrag tijdens de oorlog, zoals de verzetsactiviteiten of collaboratie, zorgden ervoor dat de Tweede Wereldoorlog diepe sporen naliet in het sociale weefsel van deze straat. Niet alleen de dreiging van het nazisme en de Duitse bezetting zelf had invloed op het leven in de stad en haar inwoners, maar ook het rechtstreekse oorlogsgeweld en -vernietigingen, zoals Richard Kleinegriss en Just de Leeuwe aantonen in hun artikel over de opvang van Rotterdamse vluchtelingen in Den Haag, na het bombardement van 1940.⁸¹ Door de grote verwoestingen kwam er een vluchtelingenstroom op gang naar andere delen van de stad en nabije gemeenten. De eerste opvang van de slachtoffers vond in Den Haag plaats in grote complexen als de Haagse Dierentuin, vooraleer ze – op basis van sociale positie – doorgestuurd werden naar noodhuizen waar ze langer konden verblijven.

Niet alleen oorlog(sdreiging) zette mensen aan om hun verblijfplaats (tijdelijk) achter te laten en elders een leven op te bouwen. Mark Ponte bespreekt in zijn bijdrage

78 J. Brauer, “‘Willkomen in Holland!’ De opvang van Joodse vluchtelingen in Nijmegen, 1933-1940”, *Numaga* 65 (2018) 103-121.

79 L. van den Munkhof en W. Oosterbaan, ‘Van school gestuurd. Kleine geschiedenis van een Joodse school in oorlogstijd, Nijmegen 1941-1943’, *Numaga* 66 (2019) 55-75.

80 K. Descheemaeker, ‘De Brusselse Huidevettersstraat en haar bewoners 1930-1950’, *Brood en Rozen* 23 (2018) 38-53.

81 R. Kleinegriss en J. de Leeuwe, ‘De Haagse opvang van Rotterdamse vluchtelingen na het bombardement van 1940’, *Jaarboek die Haghe* (2018) 186-219.

de zwarte Afro-Atlantische gemeenschap in zeventiende-eeuws Amsterdam, die zich vooral in het oosten van de stad vestigde.⁸² Op basis van notariële archieven, ondertrouw- en doopregisters stelt hij vast dat deze gemeenschap de maritieme beroepsgroep deelde. Bovendien was er sprake van een gedeelde woonomgeving en sterke religieuze en culturele banden. In het kader van het project over Sporen van het Slavernijverleden in Noord-Nederland onderzoekt Barbara Henkes hoe de betrokkenheid van de stad Groningen en haar inwoners bij het slavernijverleden zichtbaar gemaakt kan worden en een plaats kan krijgen in de regionale geschiedschrijving.⁸³ Behalve op de vormen van betrokkenheid – in Groningen was onder meer een kamer van de WIC (West-Indische Compagnie) gevestigd – gaat Henkes in op de vraag hoe er met de koloniale erfenis omgegaan kan worden.

Duidelijke voorbeelden van beroepsmigratie zijn terug te vinden in twee artikelen van Thomas Verbruggen.⁸⁴ In één daarvan bespreekt hij het Antwerpse en Brusselse rekruteringsgebied voor buitenlandse dienstmeiden tussen 1850 en 1910. Aan de hand van vreemdelingendossiers stelt hij vast dat na 1850 het mobiele karakter van het dienstbodeberoep, de kwantiteit en kwaliteit van informatie-uitwisseling tussen beide steden en de snelle spoorwegverbinding leidden tot een individueel internationaal migratieveld. In tegenstelling tot de verwachtingen, overlapte het migratieveld van beide steden slechts in beperkte mate, en was er geen eengemaakt rekruteringsgebied voor buitenlandse dienstmeiden. In een tweede artikel richt Verbruggen zich op de migratietrajecten en informatienetwerken van vrouwelijke dienstboden die naar Antwerpen migreerden tussen 1860 en 1880. De auteur onderzoekt de invloed van familieleden en landgenoten en concludeert dat er opmerkelijke verschillen zijn afhankelijk van de herkomstregio van de vrouwelijke migranten. Een eeuw later kwam Marokko binnen België op als belangrijke leverancier van arbeidskrachten. Mechelen was één van de steden waar een Marokkaanse gemeenschap (van gastarbeiders) de vraag naar een integratiebeleid opwierp, wat centraal staat in Nils Roofthoofds studie over de periode 1962-1982.⁸⁵ De focus ligt op de wijk Klein Begijnhof-Heembeemd, de eerste vestigingslocatie van de gastarbeiders en de *hot spot* van de initiatieven die ontplooid werden voor Marokkanen.

Kerk en religie in de stad

Veranderingen in de betekenis van instituties komt naar voren in het voorbeeld van het Haarlemse Schonenvaardersgilde. Isabel Casteels onderzoekt hoe deze vereniging de overgang van een multifunctioneel naar een hoofdzakelijk religieus en sociaal gilde doormaakte.⁸⁶ Het gilde werd in de veertiende eeuw opgericht door handelaars op het

82 M. Ponte, ‘“Al de swarten die hier ter stede comen.” Een Afro-Atlantische gemeenschap in zeventiende-eeuws Amsterdam’, *TSEG – Low Countries Journal of Social and Economic History* 15:1 (2018) 33-62.

83 B. Henkes, ‘Groninger betrokkenheid bij het slavernijverleden’, *Historisch Jaarboek Groningen* (2019) 26-45.

84 T. Verbruggen, ‘Het Antwerpse en Brusselse rekruteringsgebied voor buitenlandse dienstmeiden (1850-1910)’, *TSEG – Low Countries Journal of Social and Economic History* 15:1 (2018) 33-68; Idem, ‘The arrival of foreign female domestic servants in Antwerp and the role of compatriots and relatives as intermediaries, 1860-1880’, *Gender & History* 31 (2019) 584-604.

85 N. Roofthoofd, ‘Met vallen en opstaan. Het ontstaan van de Marokkaanse gemeenschap in Mechelen en het integratiebeleid (1962-1982)’, *Broed en Rozen* 24 (2019) 33-55.

86 I. Casteels, ‘Haringhandel en heiligenverering. Het toenemend belang van religieuze praktijken binnen het Haarlems Schonenvaardersgilde in de zestiende eeuw’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 132 (2019) 559-579.

Scandinavische schiereiland Schonen en vervulde economische, sociale en religieuze functies. Het verloor na het midden van de zestiende eeuw zijn economische functies. Economische regulering van de handel vond niet langer binnen het gilde zelf plaats, maar de aandacht werd verlegd naar het gezamenlijke altaar en de gildemaaltijden. Binnen de stad was er volgens Casteels behoefte aan gemeenschapsvorming en dit gilde voorzag daarin op het juiste moment.

Een stuk conflictueuzer zijn de studies waarin de stad als plaats voor religieuze strijd fungeert. Bram van den Hoven van Genderen onderzoekt hoe de stad Utrecht in ruimtelijke zin veranderde ten tijde van de Opstand. Er werden kerken, kloosters en gasthuizen afgebroken, volgens het stadsbestuur om met de inkomsten ervan de nieuwe defensieve bolwerken te bekostigen. Uit de rekeningen blijkt dat de afbraak ten minste 55.650 pond opbracht, veel minder dan de defensieve en militaire onkosten van de stad in dezelfde periode. Tijdens het calvinistisch bewind speelden er evenwel niet alleen financiële overwegingen, want het stadsbestuur probeerde de sporen van het katholieke verleden te wissen.⁸⁷

Genji Yasuhira bespreekt de (rechts)praktijk van de ‘schijnbaar paradoxale religieuze situatie in de Nederlandse Republiek’ na de Unie van Utrecht waarin katholieken een private vrijheid van geloof hadden, maar hun geloof niet publiek mochten uiten en organiseren.⁸⁸ Hij kijkt daarbij naar de lokale ‘overlevingsstrategieën’ van katholieken tussen 1630 en 1659 in de stad Utrecht, een belangrijk confessioneel strijdtoneel. Yasuhira laat zien hoe katholieken zich verweerden tegen rechtsvervolging door de vraag wat ‘publiek’ was anders uit te leggen dan de gereformeerde (publieke) kerk. Hierbij deden ze een beroep op hun status als burgers van de (stedelijke) gemeenschap, maar verwezen ze ook naar de provinciale rechtbank van Utrecht om onder het stedelijke recht uit te komen. Yasuhira brengt hier met een lokale studie een groter proces in beeld en opent een deur naar vergelijkend onderzoek in andere steden.

Guido Marnef analyseert eveneens een confessioneel strijdtoneel, namelijk Antwerpen na 1585, toen de Calvinistische Republiek werd beëindigd en de stad binnen vier jaar katholiek moest worden. Ook hier werden grenzen van de wet opgezocht en uitgedaagd. Marnef biedt inzicht in de clandestiene activiteiten van de lutherse gemeenschap. Er was daarbij sprake van een gelaagd politiek-religieus speelveld, waarin de belangen van de lokale overheid enerzijds en de centrale overheden en kerkelijke instituties anderzijds konden verschillen. Specifiek interessant voor stadshistorici is dat de stads- en magistratuur economische belangen verdedigde en geneigd was om toegevend te zijn.⁸⁹

Stedelijke cultuur en identiteiten

De constructie van een gemeenschappelijke identiteit met behulp van heldencultussen werd gebruikt door de meeste negentiende-eeuwse nationalistische bewegingen in West-Europa. Publieke monumenten werden ingezet om het natievormingsproces te versterken. Toch was dit geen feilloze strategie betoogt Anne Petterson, want gewone

⁸⁷ B. van den Hoven van Genderen, ‘Breken om te bouwen. Kerken of bolwerken tijdens de Opstand’, *Jaarboek Oud-Utrecht* (2018) 66-119.

⁸⁸ G. Yasuhira, ‘Delimitation of the “public” and freedom of conscience. Catholics’ survival tactics in legal discourses in Utrecht, 1630-1659’, *Early Modern Low Countries* 3 (2019) 81-114.

⁸⁹ G. Marnef, ‘Bouwen aan een lutherse kerk “onder het kruis”. De casus van de lutherse gemeenschap van Antwerpen, 1585-1622’, *Trajecta* 27 (2018) 277-300.

burgers construeerden alternatieve opvattingen over standbeelden, die afweken van hun beoogde nationalistische boodschap.⁹⁰ Met negentiende-eeuws Amsterdam als voorbeeld legt ze aan de hand van visuele bronnen de gelaagde betekenissen en gebruiken van monumenten in het alledaagse stedelijke leven bloot.

In zijn Brusselse casus toont Xavier Duquenne aan hoe standbeelden hun rol om het nationaal samenhangsgevoel te versterken verloren hebben in het contemporaine stedelijke landschap.⁹¹ Het Jan Jacobsplein in Brussel werd in de negentiende eeuw aangelegd ter ondersteuning van het werkelijke prestigeproject van de jonge Belgische natiestaat, het Justitiepaleis. Door de inrichting van het parkplein beoogden de stadsarchitecten een vista op het majestueuze gebouw te creëren vanop de ringboulevards. Echter, het monument en het gehele park bevinden zich nu in verloederde staat en de auteur roept op tot een renovatie met respect voor het Brusselse erfgoed. Monique Weis schrijft dat het nationale gevoel op zijn minst gedeeltelijk doorleefde tot 1958 in haar artikel over de ommekeer ter ere van de graaf van Egmont op de Brusselse Grote Markt. Niet alleen herinnerde men hier een zestiende-eeuwse vrijheidsstrijder die door het prille onafhankelijke België in het canon der helden werd geplaatst, maar de Grote Markt van Brussel was en blijft ook een belangrijke herinneringsplaats voor de Belgische cultuur.⁹²

De Antwerpse diertuin wordt door Tymen Peverelli geduid als een andere belangrijke culturele locatie in het jonge België. Het was een ruimte waar stadsbewoners hun gemeenschapszin vormgaven en groepsidentiteit afbakenden. Traditioneel gebeurde dit door de Franstalige elite, maar tegen het einde van de negentiende eeuw werd de diertuin een bastion van het Antwerpse en Vlaamse identiteitsdiscours. Muziek was één van de hoogste kunstvormen en de Vlaamse culturele identiteit werd geuit door de uitvoering van vaderlandslievende muziek in de diertuin.⁹³ Antwerpen wordt eveneens als culturele *hub* gezien in het artikel van Kathleen Lotze over de komst van het multiplex naar de Koekenstad. Deze bioscopen met meerdere zalen ziet Lotze als oorzaak en gevolg van de fundamentele veranderingen in de filmsector van de jaren 1980. België was een pionier op het vlak van cinemabeleving, grotendeels te danken aan wat later de Kinopolisgroep zou heten. Antwerpen speelde een cruciale rol in de beginperiode en de verdere ontwikkeling van de Belgische filmsector. Toch werd het multiplex er pas relatief laat geïntroduceerd – nadat er over heel België en daarbuiten multiplexen werden geopend – vanwege de politieke macht van één cinema-uitbater die erin slaagde zich te verzetten tegen de komst van zijn grootste concurrent.⁹⁴

Het idee van een voorstelling als onderdeel van het collectief geheugen zoals Weis en Peverelli beschrijven voor respectievelijk Brussel en Antwerpen wordt ook naar voor gebracht door Leonie Cornips en Louise van Hengel in hun casestudie over de voormalige mijnstad Heerlen en hoe de veranderingen alsook de ervaringen met het

90 A. Petterson, 'The monumental landscape from below. Public statues, popular interaction and nationalism in late nineteenth-century Amsterdam', *Urban History* 46:4 (2019) 722-746.

91 X. Duquenne, 'Notice sur la Place Jean Jacobs à Bruxelles', *Cahiers Bruxellois* 51:1 (2019) 197-210.

92 M. Weis, 'Autour des représentations du Jeu d'Egmont sur la Grand-Place de Bruxelles en 1958', *Cahiers Bruxellois* 50 (2018) 89-117.

93 T. Peverelli, 'De burgerij beschaven. Stedelijke identiteit, nationalisme en cultuurtransfer bij de Antwerpse Diertuinconcerten in het fin de siècle', *HistoriANT* 6 (2018) 61-84.

94 K. Lotze, 'Bringing the multiplex to Antwerp. A battle of two giants', *TMG Journal for Media History* 21 (2018) 76-101.

mijnverleden de hedendaagse stadsidentiteit hebben beïnvloed. Ze zien het beleven van taalcultuur, meer bepaald getuigenissen die binnen familiale context als familiegeschiedenis worden doorgegeven, als een creatieve *performance*. Naast deze getuigenissen, gebruiken de auteurs gedichten en populaire cultuur om de revitaliseringstheorie van Anthony Wallace te toetsen. Deze theorie beschrijft een bewuste beweging van een bepaalde (sub)groep van de maatschappij om een meer bevredigende cultuur te creëren. Dit is een uniek cultureel fenomeen waarbij de betrokken personen hun eigen cultuur als onbevredigend ervaren en daarom een nieuw cultureel systeem construeren.⁹⁵

Bewuste identiteits(her)vorming is schering en inslag bij supporters van voetbalclubs, schrijft Jon Verriet in zijn artikel over de relatie tussen Vitesse Arnhem en NEC Nijmegen. In zijn betoog tegen de marginalisatie van sportgeschiedenis binnen het veld van de stadsgeschiedenis beschrijft hij de link tussen stads- en clubimago op basis van de theorie van *othering*. Hij gaat in kranten op zoek naar zaken die de inwoners van beide steden als distinctief voor ‘hun’ stad beschouwden en concludeert zo dat er een identiteit werd gebouwd op basis van tegengestelden tegenover ‘de andere’.⁹⁶ Krantenonderzoek blijkt eveneens een ideale bron voor onderzoek naar de constructie van het zelfbeeld van mensen en groepen in de toepassing van *memory studies* van Peter Burger en Bart van der Steen. Ze onderzoeken het waarheidsgehalte van de Leidse stadslegende over het strooien van gloeiende munten door studenten. De auteurs gebruiken gedigitaliseerde kranten omdat deze seriële bronnen een systematisch overzicht met mogelijkheden voor zowel breed als contextueel onderzoek toelaten. Voor de Sleutelstad blijkt dit verhaal over rijke Leidse studenten die hete munten naar de arme bevolking strooiden niet uniek, maar wel een ideale metafoor voor haar verleden als arme stad met een grote ongelijkheidskloof.⁹⁷

Kunst, cultuur en het geschreven woord

Meerdere auteurs verkennen de wisselwerking tussen de stad en de kunstwereld die zij huisvest: niet alleen beïnvloedden lokale beeldende kunstenaars het fysieke aanzien van de stad – van architectuur tot wandbedekking; stedelijke instituties en de manier waarop kunstenaars zich organiseerden in een stad hadden omgekeerd ook invloed op het karakter van de lokale artistieke *scene*. In het laatnegentiende-eeuwse Antwerpen dat Herwig Todts beschrijft, is deze relatie enigszins paradoxaal: hoewel de havenstad in deze periode voluit de moderniteit omarmde, stond de Antwerpse kunstwereld terughoudend tegenover het modernisme, met als gevolg dat de stad weliswaar economisch domineerde maar op kunstzinnig gebied aanzienlijk minder toonaangevend was dan bijvoorbeeld Brussel. Dit ondanks pogingen van Antwerpse salons en tentoonstellingsverenigingen om de lokale kunstwereld in contact te brengen met de Parijse en Brusselse avant-garde.⁹⁸

95 L. Cornips en L. van Hengel, ‘Revitalisering van het mijnverleden in Heerlen door hybride taalculturele praktijken’, *Studies over de Sociaaleconomische Geschiedenis van Limburg* 63 (2018) 280-311.

96 J. Verriet, ‘Football clubs, city images and cultural differentiation. Identifying with rivaling Vitesse Arnhem and NEC Nijmegen’, *Urban History* 46 (2018) 266-287.

97 P. Burger en B. van der Steen, ‘Studenten strooien hete centen voor het volk. Stedelijke identiteit en de geschiedenis van een omstreden herinnering in Leiden (1841-2016)’, *TSEG – Low Countries Journal of Social and Economic History* 15 (2018) 66-88.

98 H. Todts, ‘Pro modernisering, contra het modernisme. De Antwerpse kunstwereld aan het einde van de lange 19e

Dergelijke salons, net als de kunstacademie – in Antwerpen een conservatief bolwerk – bestonden nog niet in de zeventiende en achttiende eeuw, maar ook toen waren de organisatiestructuren van kunstenaars nauw verbonden met bredere stedelijke ontwikkelingen. Dit blijkt uit Piet Bakkers onderzoek naar de *Confrerie Pictura* in Den Haag, een kunstgenootschap dat in de zeventiende eeuw voortvloeide uit het Haagse Sint-Lucasgilde.⁹⁹ Het artikel is een vervolg op zijn onderzoek naar het Leidse Sint-Lucasgilde. In beide gevallen vond – deels door marktontwikkelingen – een afsplitsing plaats tussen de zogenaamde ‘kladschilders’ of kamerschilders en de kunstschilders wiens sociale status groeide in de zeventiende eeuw. In Den Haag waren er echter aanzienlijk meer kunstenaars en eveneens veel welgestelde, aristocratische kunstliefhebbers, die een steeds belangrijker deel uitmaakten van de Haagse kunstwereld én van de *Confrerie*. Dat aristocratische karakter van de hofstad komt ook tot uiting in de diverse stadshistorische bijdragen in het *Jaarboek die Haghe*. Zo onderzoekt Thomas van der Dunk het aanzien van Den Haag in de ogen van buitenlanders tijdens de Republiek, voornamelijk met behulp van reisverslagen, waaruit blijkt dat Den Haag en haar etablissementen op enkele uitzonderingen na als bijzonder statig werden gezien.¹⁰⁰ Paul Rem onderzoekt de Haagse allure een eeuw later en van binnenuit, aan de hand van interieurfoto’s van de goeode burgerij rond 1900.¹⁰¹

Niet alleen de fysieke ruimte en materiële cultuur, maar ook het geschreven en gedrukte woord droegen bij aan het unieke culturele karakter van een stad. Een rijke selectie aan bijdragen laat dit op verschillende wijzen zien voor steden in de Lage Landen. Thomas Brunner neemt een *longue durée*-perspectief door zich op Douai en zijn omgeving te richten in de periode tussen de IJzertijd en de dertiende eeuw, en verschillende ‘regimes’ te onderscheiden in wat hij *scripturalité* noemt – geletterdheid in de brede zin van het woord. Hij is niet zozeer geïnteresseerd in de veranderende mate van alfabetisme onder de bevolking, als wel in de relatie die de lokale samenleving had met het geschreven woord door de eeuwen heen. Deze verandering door de tijd, zo redeneert Brunner, was niet lineair maar kwalitatief, en bovendien sterk lokaal bepaald. Zo ontwaart hij aanzienlijke verschillen tussen de zeven opeenvolgende ‘regimes’ van tekstuele praktijken in Douai die hij onderscheidt en de ontwikkelingen die Marco Mostert heeft geschetst voor Friesland in hetzelfde tijdperk.¹⁰² Bram Vannieuwenhuyze richt zich op een bijzonder publiek aspect van *scripturalité* in de stad: het verschijnen en verdwijnen van inscripties op gebouwen, specifiek in Brussel aan het eind van de achttiende eeuw. Was er sprake van een ‘vertekstlozing’ van de stad rond 1800, wellicht als gevolg van het stedelijke beleid van *blanchissement* (witmaken)? Vannieuwenhuyze suggereert van wel, maar wijst tegelijkertijd op de beperkingen aan onze historische kennis, juist door het vergankelijke karakter van publieke opschriften.¹⁰³

eeuw’, *Groniek* 219 (2019) 209-223.

99 P. Bakker, ‘From guild to society. The foundation of *Confrerie Pictura* in The Hague revisited’, *Early Modern Low Countries* 3 (2019) 115-140.

100 T.H. van der Dunk, ‘Dorp of stad? Den Haag volgens vreemdelingen tijdens de Republiek’, *Jaarboek die Haghe* (2018) 11-45; Idem, ‘De Haagse horeca in de achttiende eeuw door vreemde ogen’, *Jaarboek die Haghe* (2019) 44-75.

101 P. Rem, ‘Haags wonen op stand omstreeks 1900’, *Jaarboek die Haghe* (2019) 76-99.

102 T. Brunner, ‘Les sept âges de l’écrit. Les régimes de scripturalité du Douaisis (Ier siècle av. J.-C.-XIIe siècle de notre ère)’, *Révue Historique* 692:4 (2019) 765-831.

103 B. Vannieuwenhuyze, ‘De “vertekstlozing” van de stad. De vergankelijkheid van publieke opschriften in achttiende-eeuws Brussel’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 131:1 (2018) 95-118.

Hoezeer ook het gedrukte woord geworteld is in de geschiedenis van de stad laten Bert Stamkot en Willem Frijhoff zien voor het vroegmoderne Zutphen. Stamkot herleidt de printhistorische traditie van de Gelderse IJsselstad tot enkele zestiende-eeuwse boekbedrijven, maar is terughoudender dan Frijhoff in het identificeren van de eerste Zutphense ‘stadsdrukkers’, officieel erkende drukkers met het alleenrecht op overheidspublicaties.¹⁰⁴ Frijhoff, in zijn reactie op Stamkot, betoogt ook dat Zutphen zich al eerder als drukkersstad ontwikkelde dan Stamkot erkent.¹⁰⁵ Belangrijk in zijn argumentatie is de relatie tussen gedrukt werk en de politiek-economische dynamiek van de stad, een verhouding die ook belicht wordt in de bijdrage van Isabel Casteels over de productie en publicatie van zeemansgidsen en kaarten in Enkhuizen. Haar artikel richt zich niet zozeer op de drukkerswereld, maar op de maritieme kennis die in laat-zestiende-eeuws Enkhuizen geproduceerd werd binnen het stedelijk netwerk van zeelieden, geldschietters, en academici. Deze kennis was vervolgens niet alleen van economische betekenis voor Enkhuizen, maar vooral ook voor Amsterdam, dat dankzij de gepubliceerde zeeroutes kon uitgroeien tot een internationaal handelscentrum.¹⁰⁶

Ook op sociaal-cultureel en politiek vlak is het gedrukte woord van belang in de ontwikkeling van een stad, en vrijwel nergens is dit zo duidelijk als in de rol van lokale kranten. Joan Hemels analyseert het aanbod van lokale dag- en weekbladen in Utrecht aan het begin van de twintigste eeuw en laat zien dat de Utrechtse pers niet alleen sterk ideologisch gekleurd was, maar in het geval van de confessionele bladen ook actief werd aangestuurd door priesters en predikanten. De krant was dus een belangrijk wapen voor de concurrerende zuilen, niet alleen op nationaal niveau, maar ook op lokaal vlak.¹⁰⁷

Digitale benaderingen in de stadsgeschiedenis

Tot slot zijn er een aantal artikelen die aansluiten bij recente digitale ontwikkelingen in het historisch onderzoek. Zo heeft het project Adalink het doel om Amsterdamse (historische) collecties van verschillende instituten met elkaar te verbinden en deze als Linked Open Data (LOD) beschikbaar te maken. Door de grote variatie binnen de collecties, verschillende collectiebeheerssystemen van de instituten en de historische veranderlijkheid van gebouwen, straten en wijken in de stad, is dat niet eenvoudig. Petra Dreiskämper geeft uitleg over het stappenplan waarmee uiteindelijk de bronnen gekoppeld, en de data in een SPARQL-endpoint gepubliceerd, doorzoekbaar worden gemaakt. Op deze manier kunnen er nieuwe onderzoeksvragen worden gesteld en is het mogelijk nieuwe applicaties over de Amsterdamse stadsgeschiedenis te bouwen, zoals de prototypes van de studenten van de Hogeschool van Amsterdam tonen.¹⁰⁸

Thijs van Vugt bestudeert de voor- en nadelen van het gebruik van ArcGIS ten op-

104 B. Stamkot, ‘Stadsdrukkers en leveranciers van schrijfwaren te Zutphen (1630-1850)’, *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 109 (2018) 65-94.

105 W. Frijhoff, ‘Zutphense drukkers. Een rectificatie, enige aanvullingen, en een paar open vragen’, *Bijdragen en mededelingen Gelre* 110 (2019) 209-214.

106 I. Casteels, ‘De wereld in Enkhuizen. Kennis van overzeese gebieden tussen 1580 en 1600’, *Holland Historisch Tijdschrift* 51:4 (2019) 149-158.

107 J. Hemels, ‘Moeder is de krant d’r al? Het lijfblad van de Utrechter een eeuw geleden’, *Jaarboek Oud-Utrecht* (2019) 37-55.

108 P. Dreiskämper, ‘AdamLink. Historische collecties van de stad Amsterdam verbonden’, *Caert-Thresoor* 38:2 (2019) 48-54. Zie ook: <https://adalink.nl> (27 oktober 2020).

zichte van conventionele historische data-analyses (via Excel) om de sociale en ruimtelijke evolutie van het Boschstraatkwartier-Oost in Maastricht te analyseren (1829-1904).¹⁰⁹ De visualisatie in kaartmateriaal geeft sneller inzicht in historische processen en laat de heterogeniteit van een wijk duidelijker zien dan Excel-tabellen. Toch laten niet alle historische bronnen een goede GIS-benadering toe; bijvoorbeeld als ze uitgaan van woningen die niet noodzakelijk samenvallen met panden, aangezien er meerdere woningen in één pand konden gevestigd zijn. De auteur pleit daarom voor een combinatie van conventionele onderzoeksmethodes en geografische informatiesystemen.

Soms kan het antwoord op nieuwe onderzoeksvragen het best in (digitaal) gevisualiseerde vorm worden gepresenteerd. Sanne Maekelberg en Krista De Jonge tonen in hun reconstructie van het Prinsenhof in Brugge aan de hand van vijftiende-eeuwse renovaties de winst van 3D-visualisaties op verschillende niveaus van het onderzoek.¹¹⁰ Digitale technieken worden ingezet om sneller modellen te bouwen en verschillende hypothesen over de ruimtelijke organisatie te toetsen. Met de visualisaties kan ook de ruimtelijke dimensie van historische informatie over het ooit zo grote complex inzichtelijker worden gemaakt. Een mooi voorbeeld van de manier waarop historische informatie voor breed publiek toegankelijk kan worden gemaakt is de 3D-reconstructie van 'het straatje van Rembrandt'. Pieter-Jan De Vos en Edwin Orsel beschrijven in hun bijdrage het onderliggende onderzoek en vertellen hoe het exterieur op basis van een combinatie van historische en bouwhistorische bronnen, kaarten, teksten en beeldmateriaal is gereconstrueerd. En hoe, ondanks het gebrek aan bronnen, een voorstelling van het interieur kan worden gemaakt.¹¹¹ Met de digitale reconstructies in de vorm van onder andere een panoramatour en een virtual-reality-ervaring van het geboortehuis, wil Erfgoed Leiden en Omstreken, initiatiefnemer van het project, bijdragen aan de kennis over en de beleving van de jonge, Leidse jaren van de schilder.

109 T. van Vugt, 'Het Boschstraatkwartier-Oost 1929-1904 anders gepresenteerd', *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* (2018) 81-109.

110 S. Maekelberg en K. De Jonge, 'The Prince's court at Bruges. A reconstruction of the lost residence of the Dukes of Burgundy', *Architectural Histories* 6:1 (2019) 1-14.

111 P.-J. De Vos en E. Orsel, 'Het straatje van Rembrandt', *Leids Jaarboekje* (2019) 27-45. Zie ook: <https://www.erfgoedleiden.nl/schatkamer/rembrandt> (27 oktober 2020).

INHOUD Stadsgeschiedenis 15 (2020) I

JAKOB FRATEUR

‘One of the sweetest places in Europe.’ Veranderingen in aanleg en gebruik van stadsgroen op de achttiende-eeuwse Antwerpse omwalling 1

HERWIG DE LANNOY

Bekwaam om te stemmen? De impact van het bekwaamheidskiesrecht op de partijvorming en politiek in Mechelen (1883-1896) 19

Werk in Uitvoering

DENNIS DE VRIESE

Regulering en modernisering van de stedelijke economie. Vleesverkoop in laat- en postcorporatief Brussel (1770-1860) 40

Review

ARIE VAN STEENSEL, MARGO BUELENS-TERRY, HEIDI DENEWETH, JELENA DOBBELS, NATHALIE FRANCKAERTS, PIETER MARTENS, ALESSANDRA DE MULDER, PATRICK NAAKT-GEBOREN, BOB PIERIK, SOPHIE ROSE, ARIADNE SCHMIDT, CHARRIS DE SMET

Belgische en Nederlandse stadsgeschiedenis in historische tijdschriften (2018-2019) 54

Abstracts 80

Personalalia 81

